

ЎЗБЕКИСТОН ССР МАОРИФ МИНИСТРЛИГИ
НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

Р. ИКРОМОВА

ЎЗБЕК ТИЛИДА
ОТЛАРНИНГ СИНТЕТИК,
АНАЛИТИК ВА ФУНКЦИОНАЛ
ФОРМАЛАРИ

Масъул муҳаррир
СССР Педагогика фанлари академиясининг
мухбир аъзоси М. А. АСҚАРОВА

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
1985

Китобда ҳозирги ўзбек тилидаги отларнинг нокаатегориал формалари (коннотатив маъно ифодаловчи формалар), уларнинг ясалиш усуллари бадий адабиётлардан, шунингдек, оғзаки нутқдан тўпланган фактик материалларнинг лингвистик таҳлили асосида баён қилинган.

Ишда отларнинг синтетик, аналитик ва функционал формалари кичрайтиш-эркалаш ва ҳурмат, ажратиш-яккалаш, кучайтирув ва таъкид, гумон-чама формалари аспектида тадқиқ қилинган.

Монография тилшунослар, олий ўқув юртларининг ўқитувчилари, аспирантлар ҳамда студентлар учун мўлжалланган.

Тақризчилар:

педагогика фанлари кандидати, проф. К. Қ. ҚОСИМОВА,
филология фанлари кандидати Н. ҲУСАНОВ

И $\frac{4602010000-2844}{M355(04)-85}$ 196-85

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1985 й.

КИРИШ

Инсоният тарихининг буюк даҳоси В. И. Ленин: «Тил кишиларнинг энг муҳим алоқа воситасидир»¹,— деган эди. Бу эса тилнинг жамиятдаги ролига берилган юксак ва классик баҳодир.

Дарҳақиқат, тил, жумладан, ҳозирги ўзбек тили кишилар ўртасидаги энг муҳим алоқа воситаси сифатида давр руҳини акс эттирувчи кўзгу сифатида тобора ривожланиб, бойиб бормоқда. Бунда, бир томондан, тилнинг луғат таркиби беқиёс даражада бойиб бораётгани, иккинчи томондан, тилда мавжуд бўлган сўзларнинг турли хил муносабатларни, нозик маъно оттенкаларини акс эттиришга хизмат қилаётганлиги эътиборни жалб қилади. Шунинг учун ҳам ўзбек тилидаги турли маъно оттенкаларини ифодаловчи формаларни аниқлаш, уларнинг бошқа формалар билан алоқаси ва муносабатини илмий нуқтаи назардан изоҳлаш ўзбек тилшунослиги ва тилшуносларининг энг муҳим вазифаларидан бири бўлмоғи керак.

Бу масала тилда умуман форма масаласи, форма билан мазмуннинг ўзаро муносабати масаласи, грамматик форма ва грамматик маъно каби қатор масалалар билан узвий равишда боғлиқдир.

Маълумки, алоқа жараёнида кишига актив таъсир кўрсатадиган, нутқ тузиш ва фикр ифодалашда зарур бўлган нарса сўздир. Шунинг учун ҳам Ф. Энгельснинг *форма* термини замирида бутун бир *сўзни* назарда тутганлиги² бежиз эмас.

Сўз киши онгида тушунчанинг формаси сифатида гавдаланади.

Кейинги вақтларда сўз формалари, сўзларнинг грамматик формаси ва уларнинг турлари, хусусан, категориал ва нокатегориал формалар ва уларнинг

¹ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 25-том. Тошкент, 1976, 297-бет.

² Қаранг: Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Том 19. М., 1961, с. 518—546.

турлари, ясалиш усуллари соҳасида бирмунча илмий тадқиқотлар яратилди³. Лекин бу тадқиқотлар форма ясалиши баҳсида қилиниши керак бўлган илмий ишларнинг бошланишидир, холос. Шунинг учун ҳам мазкур ишимизда ўзбек тилидаги отларнинг модал маъно ифодалаш билан боғлиқ бўлган формалари тадқиқот объекти сифатида олинди.

Отларнинг модал маъно ифодаловчи формалари, уларнинг турлари, ясалиш усуллари, ифодаладиган модал маъноларини шарҳлашга киришишдан аввал «модаллик», «модал форма», «модал маъно» каби лингвистик терминлар замирида тушуниладиган бир қатор тушунчалар ҳақида ҳам қисқача тўхталиб ўтиш лозим.

«Модал» лотинча *modus* сўзидан олинган бўлиб, «ўлчов», «усул», «йўл» маъноларини⁴ англатади. Шунини айтиш керакки, модаллик одатда жуда кенг маънода тушунилади. У фикрнинг воқеликка бўлган муносабатини кўрсатадиган усуллар мажмуасидир. Маълумки, фикр, биринчи гапда, гап орқали ифода қилинади. Шу билан бирга, гапда воқеликка, объектив борлиққа бўлган муносабат ҳам ўз ифодасини топади. Кўринадики, модаллик, биринчи навбатда, гапда ифодаланади ва ундаги предикативликни ташкил этади. Гапдаги модаллик бутун гап ҳамда унинг айрим бўлаклари орқали ҳам англашилиши мумкин. Шунингдек, модаллик кириш ибора тарзидаги сўз бирикмалари (*шунини айтиш керакки, ҳаммага маълумки*⁵ каби) ҳамда модал сўз ва юкломалар, гапда кириш сўз сифатида қўлланадиган айрим сўз формалари, ундовлар орқали ҳам ифодаланади⁶.

Отларнинг модал формалари кичрайтиш, кичрайтиш-эркалаш, эркалаш-суйиш, ҳурмат ва аксинча, камситиш, кесатиш, пичинг, ирония каби маъноларни; предмет ва шахсларни бошқа худди шу каби шахс ва предметлардан ажратиш кўрсатиш маъноларини; предмет ва шахсларга нисбатан гумон, чама, тахмин, фараз билан қараш маъноларини; предмет ва ҳодисаларнинг

³ Қаранг: Ҳожиёв А. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалиши. Тошкент, 1979.

⁴ Словарь иностранных слов. М., 1964, с.417.

⁵ Усмонов С. Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари. Низомий номидаги ТДПИ илмий асарлари, 42-том. 2-китоб. Тошкент, 1964, 117-бет.

⁶ Виноградов В. В. О категории модальности и модальных словах в русском языке. Труды Института русского языка. Т. II. М. — Л., 1950, с. 38—79.

маъносини таъкидлаш, уларга кучайтирув оттенкасини қўшиш каби хилма-хил қўшимча маъноларни⁷ ифодалаш учун хизмат қилади. Отларнинг бундай хилма-хил модал маъноларга эга бўлган формалари эса путқда турли усуллар билан (синтетик, аналитик, лексик-фонетик каби) ясаллади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, отлардаги модал маъно ифодаловчи формаларнинг баъзилари (кичрайтиш-эркалаш ва ҳурмат, ажратиш-яккалаш формалари ва ҳоказолар) отнинг лексик маъносидан англашиладиган предмет ёки ҳодисанинг моҳиятига, хусусиятига, табиатига доир бўлган қўшимча белгини, сўзловчининг предмет ва ҳодисаларга бўлган субъектив муносабатини ифодалаш учун хизмат қилса, баъзилари (бош келишик формасида такрорланган отлар) отнинг лексик маъносига қўшимча оттенка (модал маъно) қўшиш билан бирга, унинг синтактик функциясига ҳам маълум даражада таъсир кўрсатади. Шунга кўра уларни кичрайтиш-эркалаш ва ҳурмат, ажратиш-яккалаш, гумон-чама, кучайтирув-таъкид ва функционал формаларга⁸ ажратиш мумкин. Бу формалар шаклланиш хусусиятига кўра синтетик, аналитик, жуфт ва такрорий формаларни ўз ичига олади.

⁷ Тасвирлаш характеридаги қўшимча маънони Э. Қиличев коннотатив маъно деб номлайди. Қаранг: Қиличев Э. Бадий тасвирнинг лексик воситалари. Тошкент, 1982, 7-бет.

⁸ Қаранг: Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиев А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1980, 242—251-бетлар. (Мазкур дарсликда отларнинг функционал формалари қаторига кичрайтиш, эркалаш, ҳурмат, қарашлилик, ўрин белгиси, чегара, ўхшатиш каби синтетик формалар, шунингдек, аналитик, жуфт ва такрорий формалар киритилади.)

ОТЛАРНИНГ КИЧРАЙТИШ-ЭРКАЛАШ ВА ҲУРМАТ ФОРМАЛАРИ

Отларнинг кичрайтиш-эркалаш ва ҳурмат формалари сўзнинг лексик маъносига предметни кичрайтиш, эркалаш, суйиш, ҳурматлаш; камтарлик, ва аксинча, манманлик, такаббурлик, камситиш, кесатиш каби модал маънолар қўшишга асосланадиган шакл ўзгаришидир. Бу эса «кичрайтиш-эркалаш» ва «ҳурмат» терминларининг шартли эканлигини, бу формалар ифодалайдиган маъноларни тўла қамраб ололмаслигини кўрсатади. Шунинг учун ҳам бундай формаларни том маънода кичрайтиш-эркалаш ва ҳурмат формалари деб тушунмаслик керак.

Отлардаги модал маъно ифодаловчи формаларнинг бу тури тилшуносликда турлича талқин этилган. Масалан, А. Н. Кононов, А. Н. Гвоздев, З. Маъруфовлар бундай формаларни «субъектив баҳо билдирувчилар»¹ деб атасалар, А. Ф. Гуломов, В. В. Решетов, Н. А. Баскаков, Е. И. Убрятова, Н. К. Дмитриев, К. Дийканов ва бошқалар «кичрайтиш-эркалаш»² формалари дейдилар.

Кичрайтиш-эркалаш ва ҳурмат формаларини ясовчи аффиксларни А. Н. Кононов, Н. К. Дмитриев, Н. А. Баскаков, В. В. Решетов, Н. П. Диренкова, И. А. Батманов, К. Дийканов каби тилшунослар сўз

¹ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, с. 125—131; Уша автор. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.—Л., 1956, с. 112—114; Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык. Фонетика и морфология. М., 1961, с. 207—214; Маъруфов З. Сўз состави. От ва сифат. Тошкент, 1956, 42—45-бетлар.

² Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. АДД. Ташкент, 1955, с.19—24; Решетов В. В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка. Ташкент, 1965, с. 102—103; Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. М.—Л., 1952, с. 179—180; Убрятова Е. И. Исследования по синтаксису якутского языка. М.—Л., 1950, с. 266—275; Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М.—Л., 1948, с. 70; Дыйканов К. Имя существительное в киргизском языке. Фрунзе, 1955, с. 16,22,52—54.

ясовчиларга киритсалар³, А. Н. Гвоздев, З. Маъруфовлар бу аффиксларни алоҳида группага киритиш кераклигини айтадилар⁴. А. Ф. Гуломов бундай аффиксларни аввал сўз ясовчиларга⁵, кейинчалик форма ясовчиларга⁶ киритади. А. Г. Меновщикова ҳам форма ясовчиларга киритган эди⁷. М. Шамсиеванинг ишларида эса фикр изчил эмас, бир ўринда у уларни от ясовчи аффикслардан алоҳида группага ажратиш кераклигини айтиб, А. Н. Гвоздев ва З. Маъруфовлар фикрига қўшилади⁸, кейинчалик от ясовчи аффикслар ҳақида фикр юритиб, «субъектив баҳо» ифодаловчиларни ҳам сўз ясовчи аффикслар қаторига киритади⁹ ва шундай қилиб, традицион фикр такрорланади. С. Усмонов уларни дастлаб форма ясовчилар деб, кейинроқ эса форма ясовчиларнинг модал форма ясовчилар типига, А. Ҳожиёв эса нокатегориал форма ясовчилар қаторига¹⁰ киритади.

Н. К. Дмитриев бошқирд тилидаги *-қай (-кэй)*, *-қинай (-кенэй)*ни эркалаш, *-сақ (-сәк)*//*-сық, сок, -соқ* (*соқ*)ни кичрайтиш аффикси деб кўрсатади¹¹. А. Н. Кононов ўзбек тилидаги отларнинг субъектив баҳо ифодаловчилари қаторига *-чоқ (-чак, -чиқ)*, *-ча, -(а)ч, -и(и), -гина (-кина, -қина), -он (-ин), -жон, -хон, -ой, -қоқ (-ғоқ, -как, -гак), -лоқ, -той* аффиксларини¹²,

³ Кононов А. Н. Уша асар, 105-бет; Дмитриев Н. И. Уша асар, 70-бет; Баскаков Н. А. Уша асар, 179-бет; Решетов В. В. Уша асар, 96-бет; Дыренкова Н. П. Грамматика шорского языка. М.—Л., 1941, с. 32. Уша автор. Грамматика ойротского языка. М.—Л., 1940, с. 45, 48, 49; Батманов И. А. Грамматика киргизского языка. Вып. II. Фрунзе, 1940, с. 38—39; Дыйканов К. Уша асар, 52—53-бетлар.

⁴ Гвоздев А. Н. Уша асар, 207-бет; Маъруфов З. Уша асар, 43-бет.

⁵ Гуломов А. Ф. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида. Тошкент, 1949, 40—46-бетлар.

⁶ Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, с. 19.

⁷ Меновщикова А. Г. Грамматика языка азиатских эскимосов. М.—Л., 1962, с. 106.

⁸ Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 2-китоб. Тошкент, 1961, 245-бет.

⁹ Ҳозирги ўзбек адабий тили. I. Фонетика, лексикология, морфология. Тошкент, 1966, 220-бет.

¹⁰ Усмонов С. Сўз ва унинг морфологик структураси ҳақида қўлланма. Тошкент, 1957, 24—30-бетлар; Уша автор. Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари, 115—120-бетлар; Ҳожиёв А. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалиши. Тошкент, 1979, 48—49-бетлар.

¹¹ Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М.—Л., 1948, с.70.

¹² Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с.128, 129, 130.

турк тилидаги *-сек* (*-sik*), *-сик* (*sük*), *-çik* (*-çik*), *-çuk* (*-çük*), *cağiz/-çağiz/-çağaz/-cağaz*, *ceğiz/-çeğiz*, *ciğiz/-ciğiz/-cuğuz/-cüğüz* аффикслари билан бир қаторда *kitap—mitap* каби формаларни¹³, *Haso* (*Hasan*), *Ibo* (*<Ibrahim*) каби қисқартма отларни ҳам киритади¹⁴. В. В. Решетов ўзбек тилидаги *-ча*, *-чак*, *-чоқ*, *-гина* аффиксларини¹⁵; Н. П. Диренкова ойрот тилидаги *-чак* ~ *-чек* (*-чок* ~ *-чök*), *-аш* ~ *-еш* (*-ош* ~ *-öш*), *-ак* ~ *-ек* (*-ок* ~ *-ök*), *-чагаш* ~ *чегеш*; шор тилидаги *-чак* ~ *-чек*, *-аш* ~ *-еш*, *-чак* + *аш* ~ *-чек* + *еш*, *-ак* + *аш* ~ *-ек* + *еш* аффиксларини¹⁶; «Ҳозирги қозоқ тили» дарслигининг муаллифлари «экспрессив баҳо аффикслари» деган ном билан *-ша*, *ше*, *-шақ*, *-шек*, *-шық*, *шік*, *-қан*, *-тай*, *-ке*, *-ш*, *-жан*, *-сымақ* аффиксларини¹⁷; Қ. Дийканов қирғиз тилидаги *-чык* (*-чик*, *-чук*, *-чүк*), *-ча* (*-че*, *-чо*, *-чө*), *-чар*, *-чер*, *-ке*, *-эк* аффиксларини¹⁸; И. А. Батманов қирғиз тилидаги *-са* (*-се*), *-со* (*-сө*), *-ек* (кичрайтиш), *сар*/*cer*/*cor*/*cör* (кичрайтиш-эркалаш), *-ке*, *-тай*, *-сек* (*-sik*) аффиксларини¹⁹; Е. И. Убрятова ёқут тилидаги *-чык*, *-[ык]ка*, *-[ык]кай*, *-ык*, *-тай*, *-с*, *-каан*, *-чаан*, *-ча*, *лыыр*, *-лаан* (*-даан*, *-таан*), *-ыйа* аффиксларини²⁰; Н. А. Баскаков қорақалпоқ тилидаги *-кэай* (*-кей*), *-ай* (*-ей*), *-ке*, *-гэана* (*-гене*), *кэана* (*-кене*//*-гына*//*-гине*), *-шыкэ* (*-шик*), *-шакэ* (*-шек*), *-ша* (*-шо*), *-акэ* (*-ек*), *-лакэ* (*-лек*) аффиксларини²¹; А. Ғ. Ғуломов ўзбек тилидаги *-чағ*, *-чақ*, *-чиқ*, *-чик*, *-ча*, *-тай*, *-ка*, *-ан*, *-жан*, *-кай* аффиксларини, *ай*, *бай* элементларини²²; З. Маъруфов *-ча*, *-чак*, *-чоқ*, *-чиқ*, *-чуқ* (*-чуғ*), *-лоқ*, *-гина* (*-кина*, *-қина*), *-жон*, *-хон*, *-ой*; А. Ҳожиев *-ча*, *-чоқ* (*чак*), *-жон*, *-хон*, *-ой*, *-а* (*лоқ*), *-лар*²³ аффиксларини; М. Шамсиева

¹³⁻¹⁴ Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка, с. 113—129.

¹⁵ Решетов В. В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка, с. 102—103.

¹⁶ Диренкова Н. П. Грамматика ойротского языка, с. 48—49; Уша автор. Грамматика шорского языка, с. 32.

¹⁷ Современный казахский язык. Алма-Ата, 1962, с. 150.

¹⁸ Дыйканов К. Имя существительное в киргизском языке. Фрунзе, 1955, с. 52—54.

¹⁹ Батманов И. А. Грамматика киргизского языка. Фрунзе, 1940, с. 38—39.

²⁰ Убрятова Е. И. Исследования по синтаксису якутского языка. М.—Л., 1950, с. 266—272.

²¹ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология М.—Л., 1952, с. 179—180.

²² Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, с. 20—23.

²³ Маъруфов З. Сўз састави. От ва сифат. Тошкент, 1956, 44—45-бетлар; Ҳожиев А. Ҳозирги ўзбек тилида форма

ча, чоқ, -чиқ, -кина, -гина, -қина, -лоқ ҳамда эркам лаги -м (эгаллик)ни, жон, хон, биби, бика, ой, пошша, бек, бой (вой), той, қўзи каби ўз асл маъноларини йўқотиб, аффикс сифатида қўлланадиган сўзларни²⁴; С. Усмонов -гина (-кина, -қина), -ча, -чоқ, -чиқ, -чак, лоқ (-алоқ), -қай аффиксларини, -жон, -хон, -ой, -вой (-бой), -той аффиксондларини, болаларни эркалаш учун ишлатиладиган отам, онам формаларини ҳамда Сора қиз, сизва қуш каби аналитик формаларни²⁵ ҳам кичрайтиш-эркалаш ва ҳурмат формаларига кири-тадилар.

Маълумки, ўзбек тили доирасидагина эмас, умуман, туркологияда кичрайтиш-эркалаш формаларининг синтетик йўл билан, яъни махсус аффикслар ёрдамида ясалгани қайд қилиб келинган. С. Усмонов эса бу каби маъноларни аналитик усул билан ҳам ифодалаш мумкинлигини кўрсатади²⁶. Е. И. Убрятова ҳам ёқут тилида отларнинг кичрайтиш-эркалаш формалари аналитик усул билан ясагани мумкинлигини айтган эди²⁷. Ўзбек тили фактлари (хусусан, оғзаки нутқ материаллари) ўзбек тилида яна фонетик усулнинг ҳам мавжудлигини кўрсатади. Демак, бизнингча, кичрайтиш-эркалаш ва ҳурмат формалари уч хил усул билан: синтетик, аналитик ва лексик-фонетик²⁸ усул билан ясалади.

Синтетик формалар

Отларнинг бундай формалари, одатда, отларга (отлашган сифатларга) махсус аффикслар ва аффиксондлар қўшиш билан ясалади.

ясалиши. Тошкент, 1979, 49—51-бетлар: Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1980, 242—245-бетлар.

²⁴ Шамсиева М. Ўзбек тилида субъектив баҳо билдирувчи отлар. Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 2-китоб. Тошкент, 1961, 245—250-бетлар.

²⁵ Усмонов С. Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари. — Низомий номидаги ТДПИ илмий асарлари. 42-том. Тошкент, 1964, 121, 129—130-бетлар; Уша автор. Морфологические особенности слова в современном узбекском языке. АДД. Ташкент, 1964, с. 105, 109.

²⁶ Усмонов С. Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари, 121, 129—130-бетлар; Уша автор. Морфологические особенности слова в современном узбекском языке, с. 105, 109.

²⁷ Убрятова Е. И. Исследования по синтаксису якутского языка. М. — Л., 1950, с. 273.

²⁸ Ишнинг ҳажми кўтармаганлиги сабабли лексик-фонетик формаларга оид бўлим киритилмади.

Кичрайтиш-эркалаш ва ҳурмат формаларининг аффикслар орқали ясалиши

-ча аффикси. Ҳозирги ўзбек тилида -ча аффикси икки хил вазифада қўлланади: 1) равиш ясаш учун хизмат қилади, масалан: *ўзбекча, русча, қозоқча* ва бошқалар; 2) отларнинг кичрайтиш-эркалаш формаларини ясайди, масалан: *китобча, қизча, дафтарча* каби.

Отларнинг кичрайтиш-эркалаш формаларини ясовчи -ча аффикси ургули²⁹ бўлиб, бу аффикснинг генезиси ҳақида тилшунослар турлича фикрдалар. Чунончи, Н. К. Дмитриев турк тилидаги -са (-се), -са(-се) аффиксларини ўлчов, пайт маъносидаги *саг||саг* сўзидан келиб чиққан³⁰ дейди. Кейинчалик А. Ғ. Ғуломов ҳам ўзбек тилидаги -ча аффиксини генетик жиҳатдан -чағ, -чақ³¹, Дени -чағ ~ чанғ³², Рамстедт эса -ч + ай <-гай³³ аффикслари билан боғлайдилар. Е. И. Убрятова ёқут тилида эркакларнинг номларида кўп учрайдиган -ча аффиксини эвенк тилидаги эркаклар номига қўшилувчи -ча билан чоғиштириш, бу аффикснинг турдош отларда ҳам учрашини ҳисобга олиб, уни турк тилининг қадимги кичрайтиш-эркалаш аффикси, деб гумон қилиш мумкинлигини³⁴ айтади. А. Н. Кононовнинг -ча (<чағ ~ чанғ) аффиксларини кичрайтиш аффикси деб кўрсатиши ва *тойчоқ||тойчиқ||тойча* мисолларини параллель равишда келтиришидан унинг Н. К. Дмитриев, Дени ва А. Ғуломовлар фикрига қўшилганлиги аён бўлади³⁵.

Бу аффикс, К. Дийканов ва А. Батмановларнинг кўрсатишича, қирғиз тилида кичрайтиш маъносини³⁶, ёқут, қорақалпоқ, олтой ва ўзбек тилида кичрайтиш-

²⁹ Агар ургу -ча аффиксига тушмаса, у ҳолда бу сўз равиш саналади. Чоғиштиринг: *қушча, шаҳарча* — кичрайтиш-эркалаш оти: *қушча, шаҳарча* — равиш. Қаранг: Фузаилов С. Ўзбек тилида равишлар. Тошкент, 1953, 5-бет.

³⁰ Дмитриев Н. К. Турецкий язык. М., 1960, с. 38.

³¹ Гулямов А. Ғ. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, с. 19.

³² Deny J. Grammaire de la langue turque, Paris, 1921, § 142, § 918.

³³ Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. М., 1957, с. 191—193.

³⁴ Убрятова Е. И. Исследования по синтаксису якутского языка, с. 270.

³⁵ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 72—126.

³⁶ Дийканов К. Имя существительное в киргизском языке, с. 6, 53; Батманов И. А. Грамматика киргизского языка, с. 38.

эркалани маъносини³⁷; С. Усмоновнинг фикрича, кичрайтиш, ҳазил аралаш эркалаш-суйиш, камтарлик, камситиш, ўксиниш³⁸; А. Ҳожиевнинг ёзишича, кичрайтиш, эркалаш ва ҳурматлаш, камситиш³⁹ маъноларини англатади.

Бизнинг кузатишларимиз бу аффикснинг сўз маъносига қўнадиган модал маънолари бундан ҳам кўпроқ эканлигини тасдиқлайди. Булар: кичрайтиш, кичрайтиш-эркалани, ҳазил, ҳазил аралаш эркалаш-суйиш, кесатиш, камситиш, камсиниш, ҳурмат ва ҳурматсизлик ва ҳоказо.

-ча аффикси баъзан фақат ҳажм жиҳатдан кичикликни ифодаласа, баъзан кичрайтиш маъносини эркалани оттенкаси билан ифодалайди. Масалан, *будкача* формаси фақат кичикликни англатади, *қушча* формаси кичикликдан ташқари, унга бўлган субъектив муносабатни, яъни эркалани оттенкасини ҳам англатади. Лексик маънонинг ижобий ёки салбий оттенкаси бўлиши *-ча* аффикси билан ясалган форманинг модал маъносига қанчалик таъсир қилишини *сингилча* ёки *жибблажибонча* формаларидан ҳам аниқ кўриш мумкин. Биринчи форма ўз лексик маъносига кўра ижобий хусусиятга, иккинчиси эса салбий хусусиятга эга. Чоғинтиринг: *Ҳар ҳолда у ким бўлса ҳамки мен унга кичкина сингилча ман. Ҳалиги жибилажибонча* (Санобарни айтмоқчи) *бору, жа-а амали каттами дейман-да?* (Ж. Абдуллахонов).

Қуйида *-ча* аффикси ифодалайдиган модал маъноларга тўхтаб ўтамиз:

Кичрайтиш маъноси. Кичрайтиш маъноси предметнинг* ҳажмига, ёшига алоқадор бўлиши мумкин.

1. Предметларнинг ҳажм жиҳатидан одатдаги нормага қараганда кичик эканлиги ўзбек тилида *-ча* аффикси орқали ифодаланлади. Бунда кичиклик маъносида қиёслаш оттенкаси бўлмайди. Акс ҳолда отнинг кичрайтиш формаси сифатнинг қиёсий даража формаси-

³⁷ Убрятова Е. И. Исследования по синтаксису якутского языка, с. 266—275; Баскаков Н. А. Каракалпакский язык, с. 179—180; Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языковедение, с. 191—192; Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 126; Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, с. 19—20.

³⁸ Усмонов С. Узбек тилида сўзларнинг грамматик формалари, 121—123-бетлар.

³⁹ Ҳожиев А. Уша асар, 49-бет.

* Предмет кенг маънода олинди.

га ўхшаб қолади. Қуйидаги отлар -ча аффикси ёрдамида кичрайтиш маъносини билдиради:

а) турли хил нарса ва предметлар номлари: қайиқча, банкача, камонча, фонарча, хумча, кўзача, пакетча, соққача, чироқча, тугунча, шишача, ханжарча, нарвонча, сумкача, чойшапча, ҳамёнча, чамадонча, чирмандача, супача, ойнакча, тахтача, панжарача, ҳайкалча, байроқча, вагонча, қопча, булкача, сепояча, дарпардача, тарновча, моторча ва бошқалар;

б) ҳайвон, қуш, ҳашарот, парранда ва бошқа мавжудотлар номлари: бияча, маймунча, танача, ғозча, ўрдакча, эчкича, чивинча, тулкича, бузоқча, чумчуқча, қўнғизча ва бошқалар;

в) ўсимликлар ва уларнинг қисмларини ифодаловчи номлар: толча, карамча, буғдойча, ниҳолча, нўхатча, япроқча, баргча, шохча, куртакча, дарахтча, кўсакча ва бошқалар;

г) ер ва осмон жисмларини ёки шуларга оид нарсаларни кўрсатувчи номлар: оролча, ҳовузча, ариқча, булутча, сойча, ғорча, кўлча, ўрмонча ва бошқалар;

д) кийим-бош ёки уларнинг қисмларини ифодаловчи номлар: кийимча, камзулча, рўмолча, чўнтакча, чопонча, этикча, шапкача, дўппича, кўйлакча, шимча ва бошқалар;

е) уй-рўзгор ва хўжалик буюмлари ҳамда мебелларнинг номлари: кетмонча, омбирча, столча, стулча, кўзача, тақсимча, товоқча, болтача, қозонча, хумча ва бошқалар;

ж) турар-жой, хўжалик ва саноат тармоқлари, турли маданий-маиший хизмат учун мўлжалланган биноларнинг номлари: қазноқча, саройча, омборча, уйча, хонача, дўконча, магазинча, заводча ва бошқалар;

з) турли геометрик фигураларни ифодаловчи номлар: чизиқча, доирача, катакча ва бошқалар;

и) территория, маълум ер участкасининг номини ифодаловчи отлар: ҳовлича, майдонча, саҳнча, пайкалча ва бошқалар. Қиёсланг: Отабек арава орқасига нарвонча чиқариб қўйди (А. Қодирий). Онам бечора унинг сумкача кўтариб мактабга борганини кўролган эмас (Асқад Мухтор). ...Кўксултондай думалоқ кўсакчалар маржон-маржон тизила бошлаган (Ҳ. Назир). Ариқчалар тўлиб, лойқа сув оқди (И. Раҳим). Ҳаво очик, ғуборсиз осмоннинг ҳар ер-ҳар ерида совун кўпигидек енгил булутчалар сузади (С. Аҳмад). ...Пулни зўрлаб кўйлагимнинг чўнтакчасига солиб қўйди (С. Улуғзода). Унда тушуниб

бўлмайдиган турли белгилар, чизикчалар, доирачалар бор эди (А. Рибакон). *Барака кўсакнинг чизиги махсус пайкалчага экилиб, алоҳида парварини қилинди* (В. Рўзиматов).

2. Предметларнинг ёш жиҳатдан кичиклиги ҳам *-ча* аффикси ёрдамида ифодаланади. Ёш жиҳатдан кичиклик маъноси кўпинча эркалалаш отенкаси билан бирга ифодаланади. Қариндош-уруғчилик, оилага мансублик маъноларини, жинсга алоқадорликни билдирадиган отларга *-ча* аффикси эркин равишда қўшилаверади: *ўғилча, қизча, жиянча, сингилча, йигитча* каби. Солиштириш: *Онаниз... «Келинчадан ўргулай, тезроқ юзга етса эди» деб бошимга янгигина ироқи дўппи кийдириб қўйдани ҳам ўша кун эди-да* (Б. Даминов). *Санда, жиянча катта бўлиб қолдими?* (Ч. Айтматов).

3. Ҳам ҳажм, ҳам ёш жиҳатдан кичиклик маъносини ифодалаш мумкин. *Ўзча, ўрдакчалар тухумдан чиқиши билан сувга чопади* (В. Анонян). *Шу болачамиз отдан йиқилиб, оёғи шикаст топди* (Ойбек).

-ча аффиксининг қариндошлик номларига қўшилиш даражаси ҳам қизиқ. Масалан, айрим шеваларда болалар ўзидан катта опаларига нисбатан *опача (апча)* отини қўллайдилар. Аммо улар оталари, оналари, бувилари, тоғалари, амма-холалари, амакиларига нисбатан *отача, онача, бувича, тоғача, аммача, холача, амакича* отларини ишлатмайдилар. Демак, *-ча* аффикси ёш жиҳатдан кичик шахсларни ифодаловчи отлар составида, шунингдек, ёш жиҳатдан катта бўлган шахслар нутқида ҳам қўлланади.

Эркалалаш маъноси. Эркалалаш маъноси *-ча* билан ясалган форманинг асосий модал маъноси бўлиб, кичрайтиш унга қўшилган отенка ҳолатида иккинчи даражали роль ўйнаши мумкин. Эркалалаш маъносининг бўрттирилишида эгалик аффиксларининг роли катта. М.: *Ҳатто кейинги йилларда каптарлар урчиб, олтмиш жуфтга етганда, яъни бир қишда беш пудлаб тариқ талаб қилганда ҳам чурқ этмай «қушчаларим» дейди* (А. Қодирий).

Баъзан қушларнинг номлари *-ча* аффиксини олган ҳолда шахс номлари ўрнида қўлланади. Бундай формалар шахсни эркалалаш маъносини ифодалайди, бу эса контекстда реаллашади. М.: *Баракалло, оймчаларим... хўш, менинг булбулчаларим, ўйинга тайёрмисизлар?* (С. Азимов). Одамнинг тана аъзолари

номлари *-ча* аффиксини ҳамда эгалик аффиксини олган ҳолда шу органларнинг кичиклигини қайд қилиш орқали шу органнинг эгаси бўлган шахсни эркалаш-суйиш маъносини ҳам англатади. М.: *Самад бизнинг эрмагимиз бўлиб қолди... унинг тишчалари чиқиб қолди* (Ч. Айтматов). *У қўлчалари билан бўйнимдан маҳкам қучоқлаб олиб, то уйга киргунимизча бўшатмади* (М. Шолохов). Баъзан отлашган сифатлар ҳам *-ча* аффиксини олиб, кичрайтиш-эркалаш маъносини билдиради. Масалан: *Ҳой, ширинчалар, даданг ишдан ҳориб қайтдилар* (И. Уктамов).

Баъзан айрим кишилар ёш бўлишларига қарамай ота, она, буви, бува бўлишлари мумкин. Ана шундай кишиларга нисбатан ҳазил аралаш ҳурмат маъносида *отача, онача, бувича, бувача* формалари қўлланади.

Жонсиз предмет номлари шахс оти сифатида қўлланганда *-ча* аффиксини олиб, кичрайтиш-эркалаш маъносини англатиши мумкин: *Одессада кичкинтойларни «Қизил доналар», Кавказда эса «Гулчалар» деб аташарди* (В. Тюриков). Баъзан эса шахс маъносини билдирувчи от жонсиз предметни ифодалашда қўлланиши мумкин. Бундай пайтда *-ча* аффиксини олиб келган от, шу от орқали ифодаланган предметни кичрайтиш-эркалаш маъносини англатади. М.: *Қоронғида парник бурчагидаги бир туп бақувват кўчат кўзга бир чалинди. — Пионерча.. деб шивирлади Татьяна* (Г. Николаева).

Ҳазил, ҳазил аралаш эркалаш-суйиш маънолари. От ва отлашган сифат *-ча* аффиксини олиб, ҳазил, ҳазил аралаш эркалаш-суйиш маъносини билдиради. Бундай маъно воқеликдан, контекстдан англашилади. М.:— *Уртоқ Фомин, кечқурунги овқатга ветчинали қуймоқча бўлса, тобингиз қалай? — ҳазиллашиб деди у* (Ф. Фомин). *Аравасоз уста Қобил... Яккақўйдан йтгач, хотини Мاستонбиби билан учрашиб қолди. — Ҳа, отинча, йўллари бўлсин?* (С. Аҳмад).

Камситиш, кесатиш, камсиниш маънолари. Кичрайтиш-эркалаш формалари *-ча* аффикси орқали ясалганда контекстда манманлик, такаббурлик, камситиш, кесатиш, ҳазил аралаш кесатиш, киноя, ирония каби маъноларни ҳам англатиши мумкин. Бу рус тилида «фамильярное обращение» (бетакаллуф муносабат, эътиборсиз қараш) деб тушуниладиган ва сўзловчининг нарса, предметларга бўлган турли хил салбий муносабатларини ифодалашга мос келадиган маънолардир. Юқорида кўрсатилган салбий муносабат маъ-

нолари контекстнинг, оғзаки нутқда эса контекст ва интонациянинг характерига кўра конкретлашади. Натижада, *-ча* билан ясалган формаларнинг қуйидаги маънолари англашилади:

а) камситиш, масхаралаш маъноси: *Бойнинг болалари уни «Е т и м ч а, е т и м ч а, е т и м ч а қизнинг баҳоси бир куйик кулча» деб мазах қилишарди (И. Раҳим). Ҳа-ҳа-ҳа! Сени-чи, докторча, арқонга боғлаб денликка — ялмоғиз наҳангларга ташлаймиз, ем бўласан (П. Чуковский);*

б) ўткир кесатиш, киноя маъноси: *Ишдан қайтиб, қачон хотинчамиз ўқишдан келарканлар деб эшик ноёлаб йтирарканмиз-да (Шухрат). — Бизнинг студентчамиз тинч иш қидиргани кетган экан! — деди Қодир кином билан (Ойбек);*

в) ҳазил аралаш сўнгил кесатиш маъноси: — *А, шопирчамизми? — маънодор табассум билан кўзларини қисиб қўйди Зайнаб (Ойбек). Бу ошпазча йшанга эргашиб келибди (П. Қодиров).*

г) сўнгил такаббурлик маъноси: *Тўй қилсам ўз ичлачамга қилдим, сиздан бир мири сўраганим ййқ (У. Умарзода).*

Ҳурмат ва ҳурматсизлик маънолари. Бир вақтлар юқори табақа кишиларига ҳурмат изҳор қилиш мақсадида, уларнинг номларига *хоним, ойим ёки хонимча, ойимча* сўзлари қўшиб мурожаат қилинган. Мана шу маънони ифодаловчи формалар ўзбек халқ дostonларида, тарихий асарларда учраб туради. Масалан: *Хафа бўлиб Барчин ойимча (Фозил Йўлдош ўғли). Ҳозирги ўзбек тилида бу сўзлар кесатиш, киноя, камситиш, менсимаслик, ирония каби модал маъноларни ҳам ифодалайди: Иши чиқиб қолганмиш! Ҳали сизнинг бошқа шингиз ҳам борми, ойимча? (Асқад Мухтор). «Ким бўлди бу хонимча?» — деб сўради хўмрайиб (Г. Грин).*

Ҳозирги ўзбек тилида *ойимча* формасининг атоқли отга кўчган ҳолатини ҳам кўрамиз. М.: *Избоскан районидagi «Бирлашган» колхознинг звено бошлиғи Ойимча хон Ҳайдарованинг пахта теришдаги тажрибаси... (Ҳ. Турсунқулов). Демак, ўзбек тилида -ча аффикси фақатгина турдош отларга эмас, шахс билдирувчи атоқли отларга ҳам қўшилиб келиши мумкин⁴⁰.*

⁴⁰ Е. И. Убратованинг кўрсатишича, ёқут тилида, Г. М. Васильевичнинг кўрсатишича, эвенк тилида *-ча* аффикси кўпинча эркакларнинг номларига қўшилиб келади. Қаранг: Убрато-

Бунда ҳам сўзловчининг шу шахсга нисбатан кичрайтиш, эркалаш-суйиш, ҳазил аралаш эркалаш-суйиш ёки, аксинча, камситиш, менсимаслик, ерга уриш, киноя қилиш каби муносабатлари ифодаланади. М.: *Бахтимизга, ўша куни битта миршаб йўлиқмабди! Эй-й С о д и қ ч а, сен ҳали нимани кўрдинг-ку, ниманга ишондинг* (А. Қодирий).

Баъзан бу аффикс отларнинг қисқарган формаларига ҳам қўшилиб келиб, эркалаш, ҳазил аралаш эркалаш-суйиш маъноларини англатади: «*Сен ёз, Темирчам* (Бектемирга), — *деди Полвон, — мен ёзсам, ҳарфлар худди найзадан қочган фашистдай сафдан чиқиб кетаверади* (Ойбек). Айрим вақтда *-ча* аффикси киши тана аъзолари номига қўшилиб, ерга уриш, ирония маъноларини ифодалаши мумкин. М.: *О ё қ ч а л а р и д а н з а х ў т д и - е й*», — *тўрт бурчак юзли ачингандай сохта ҳаракат қилди* (С. Анорбоев).

Баъзан *-ча* аффикси билан ясалган формада кичрайтиш маъноси йўқолиши ва янги сўз юзага келиши мумкин. Масалан: *Мен ҳам лип этиб ҳужрага кириб, хўқачадан ёғ ўйиб олдим* (Ғ. Ғулом). *Бу фироқ дафтарчасида ноладан дебоча бор* (С. Абдулла).

Қуйидаги мисолларни чоғиштиринг: *Устида яктак, нимдош беқасам чопон, бошида кул ранг саллача бор эди* (Ж. Икромий). *Узининг келинлигида ўролмай қолган қалмоқи саллачасини қўшган эди* (А. Қодирий). Биринчи мисолда *саллача* кичрайтиш маъносида, иккинчи мисолда эса аёллар беағзи маъносида қўлланган. Айрим шеваларда у аёллар бошига ўрайдиган рўмол маъносида ишлатилади. Мана шу кейинги маънодаги *саллача* ҳамда *хўқача, қувача (кўвача), бўхча (бўғча), дебоча* сўзларини ҳозирги ўзбек тили нуқтан назаридан отларнинг кичрайтиш-эркалаш формалари деб ҳисоблаб бўлмайди, чунки ҳозирги тилда *хўқа, кўва (кува)*,⁴¹ *бўх, дебо* сўзлари ишлатилмагани сингари, *-ча* аффиксиз уларнинг маънолари ҳам англашилмайди. *Саллача* сўзи (рўмол маъносида) эса одатдаги салла (эркаклар бошига ўраладиган дастор)нинг кичкинаси маъносидаги *саллача* формаси билан алоқасини узган. Бу жиҳатдан у *хур-*

ва Е. И. Исследования по синтаксису якутского языка, с. 270; Васильевич Г. М. Эвенкийско-русский словарь. М.—Л., 1940, с. 208.

⁴¹ *Кўва (кува)* сўзини сут ва қатиқларнинг ёғини олишда ишлатиладиган *куви (кув)* сўзи билан аралаштирмаслик керак.

мача, боғча (болалар муассасаси маъносидаги) сўзларига ўхшайди. *Хурмача* сўзи сут-қатиқ солинадиган сопол идишининг бир турини ҳамда кичиклик отенкасини ифодалайди. Баъзан шундай формалар ҳам учрайдики, улардан на модал маъно, на семантик жиҳатдан хослашиб янги сўз ясалганлиги кўрилади. Ҳозирги тилда бундай формаларнинг фақат формасигина сақланиб қолган бўлиб, улардан кичрайтиш-эркалаш, хослик маънолари англашилмайди. Айрим асарларда персонажлар тилишиг (нутқининг) индивидуаллигини, ўзига хос хусусиятини очишда мазкур формалардан фойдаланилади. М.: *Бу киши қудачангиз — Офтоб ойим бўладилар* (А. Қодирий).

*Моячам деб сўраганини,
Галман жавоб берганини
Алпомишларга ўхшатдим*
(Фозил Йўлдош ўғли).

Кичрайтиш-эркалашнинг *-ча* аффикси билан ясалган формасидан олдин маъно жиҳатдан унга мос келадиган сифатлар ёки сифат ўрнида қўлланиши мумкин бўлган сўзлар келиб, кичрайтиш-эркалаш маъносини яна ҳам бўрттиради, кучайтиради. Шунинг учун ҳам С. Усмонов: «...кичрайтиш-эркалаш формалари» маъно жиҳатдан ўзига мос келадиган сифатлар билан қўлланишга... жуда ҳам мойил бўлади»⁴²,— дейди. Кўринадик, отнинг *-ча* аффикси билан ясалган модал формалари ўзининг маълум семантик-морфологик хусусиятигагина эмас, конструктив-синтактик хусусиятига ҳам эга бўлган ҳодисадир. Шу маънода улар синтаксисдан бутунлай ажралган соф лексик бутунлик бўла олмайди. Отнинг *-ча* билан ясалган модал формаси мавжуд бўлган гапларда шу форманинг маъносига мос бўлган қуйидаги сўз ва сўз формалари келади:

1. Кичиклик, ёшлик маъноларини англатадиган сифатлар. М.: *Ана у морожнийхонада жажжи қизчалар мороженое ейишяпти* (Ш. Саъдулла). *Суна настида кичкина гулзорча, ток, рўпарада ошхона* (Ж. Икромий). *Турли-туман митти парракчалар бир-бирларига тиркашиб соатни юргизса...* (Б. Кербобоев).

2. Кичиклик маъноси бўлган белги характеридаги такрорий сўзлар. М.: *Ўқ солинган майда-майда*

⁴² Усмонов С. Ҳозирги ўзбек тилида сўзнинг морфологик тувилиши, 209—210-бетлар.

халтачаларни тахламоқда (Э. Войнич). Нўхатдек-нўхатдек келадиған яхчалар чорак соат ичида нозик ниҳолларнинг ярмичасини кунпаякун қилди (Мардлар майдони).

Аммо *-ча* билан ясалган кичрайтиш-эркалаш формалари олдида келган сўзларнинг маънолари кичрайтиш-эркалаш формаларининг маъноларига ҳаммавақт ҳам мос келавермайди — улар қарама-қарши маъноли бўлиши мумкин. М.: *Ҳа, олиб беринг, мен уйда кийикчага катта уйча ясайман* (Ш. Саъдулла).

Бу мисолдаги «катта», «уйча» сўзлари маъно жиҳатдан бир-бирига зиддир. Аммо *-гина* юкламасини олган сифатнинг лексик маъноси *-ча* билан ясалган от формасининг маъносига мос келади. М.: *Кўчанинг ўнг томони қатор тахтабандли дўконлар, нариги бети зўргина майдончадан иборат...* (А. Қодирий). *Тупроқдан каттагина супача кўтарилиб, устига бир кир шолча ташлаб қўйилган* (Ғ. Ғулом).

-чоқ (-чак, -чиқ) аффикси. Бу аффикснинг келиб чиқиши ва фонетик вариантлари туркологик адабиётларда турлича ифодаланади. Тилшунослар Вамбери ва Дени *-чоқ* аффикси ва унинг фонетик вариантларини миқдор, пайт маъносидаги *чағ* (<*чанғ*) билан боғлайдилар⁴³. А. Ғ. Ғуломов ҳам *-чоқ* аффикси миқдор, мўлжал, кичиклик, чама-тахмин билдирадиган *чоғ, чоқ* сўзларидан келиб чиққан⁴⁴, деб ҳисоблайди. Г. И. Рамстедтнинг кўрсатишича, *-чақ (-сақ)* аффикси *-ч* ва *-ақ* (*ё* ва *ақ*) аффиксларининг қўшилишидан келиб чиққан⁴⁵.

Бу аффикснинг қозоқ тилида *-шақ -шек, -шық, шік*⁴⁶, қирғиз тилида *-сек (-сік)*⁴⁷, *-чык (чик), -чук (чүк), -чак (-чек), -чөк, -чок*⁴⁸, ёкут тилида *-чык, -чук*⁴⁹, турк тилида *-сік (-сік), сик (-сйк), -сік (-сік), -сік (сйк)*,

⁴³ Vambery H. Etymologisches wörterbuch der turkotatarischen sprachen. Leipzig, 1878, с. 73—74.

Deny J. Grammaire de la langue turque, Paris, 1921.

⁴⁴ Ғуломов А. Ғ. Ўзбек тили морфологиясига кириш, 9-бет.

⁴⁵ Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание, с. 192.

⁴⁶ Современный казахский язык, с. 150.

⁴⁷ Батманов И. А. Грамматика киргизского языка, с. 39.

⁴⁸ Дыйканов Қ. Имя существительное в киргизском языке, с. 52—53.

⁴⁹ Убрятова Е. И. Исследования по синтаксису якутского языка, с. 266.

сак, сак⁵⁰, ойрот тилида -чак ∼ чек (-чок ∼ чок)⁵¹, бошқурд тилида -сак, сак//сык, -сек, сок, -сөк⁵², қорақалноқ тилида -шыкэ, -шик; -шакэ, -шек⁵³, олтой тилида сак//сок, соқ//сөк, хакас тилида -зеҳ//зек, -узаҳ//изек⁵⁴ каби фонетик вариантлари учрайди. Бу аффикснинг ўзбек тилидаги вариантлари ҳам тилшунослар томонидан бир хилда берилмайди. Масалан, В. В. Решетов -чак, -чоқ⁵⁵, А. Гуломов -чағ, -чақ, -чиқ, -чиқ⁵⁶, З. М. Маъруфов чак, чоқ, чиқ, чуқ (-чуғ)⁵⁷ вариантларини кўрсатади, ammo -чуқ (-чуғ) билан ясалган формага мисол келтирмайди. С. Усмонов -чоқ, -чак вариантларини⁵⁸ келтиради.

Бу аффиксларни К. Дыйканов, Н. К. Дмитриев, Ф. Кимол, М. Шамсиева, К. Шарафутдиновалар кичрайтиш⁵⁹, А. Н. Кононов, Н. А. Баскаков, Н. П. Диренкова, «Ҳозирги қозоқ тили»нинг авторлари, Е. И. Убрятова, В. В. Решетов, Г. И. Рамстедт, А. Ғ. Гуломов, З. М. Маъруфов, С. Усмоновлар кичрайтиш-эркалаш аффикслари⁶⁰ деб атайдилар. Бундан ташқари, ўйин-

⁵⁰ Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка, с. 113.

⁵¹ Диренкова Н. П. Грамматика ойротского языка, с. 48.

⁵² Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка, с. 70.

⁵³ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык, с. 179.

⁵⁴ Рамстедт Г. И. Кўрентилган асар, 242-бет.

⁵⁵ Решетов В. В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка, с. 103.

⁵⁶ Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования, с. 19.

⁵⁷ Маъруфов З. Сўз состави. От ва сифат, 44-бет.

⁵⁸ Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Узбек тили. Тошкент, 1978, 100-бет. Шу дарсликнинг илгариги нашрларида -чиқ аффикси ҳам киритилган. Қаранг: Узбек тили. Тошкент, 1962, 109-бет.

⁵⁹ Дыйканов К. Имя существительное в киргизском языке, с. 52; Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка, с. 70; Ҳозирги замон ўзбек тили, 244-бет; Шамсиева М. Узбек тилида субъектив баҳо билдирувчи отлар. — Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 2-китоб. Тошкент, 1961, 215-бет; Шарафутдинова К. Формы субъективной оценки в русско-узбекском и узбекско-русском словарях. — Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 3-китоб. Тошкент, 1961, с. 522.

⁶⁰ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 125—126; Уша автор. Грамматика современного турецкого языка, с. 113; Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II, с. 179; Диренкова Н. П. Грамматика шорского языка, с. 32; Уша автор. Грамматика ойротского языка, с. 48; Современный казахский язык, с. 150; Убрятова Е. И. Исследования по синтаксису якутского языка, с. 266; Решетов В. В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка, с. 103; Рамстедт Г. И. Введение в алтайское

чоқ, қўғирчоқ сўзлари кичрайтиш-эркалаш формаларига кирадимми, йўқми деган масалада ҳам турлича қараш мавжуд. Масалан, Н. Қ. Дмитриев, Н. А. Баскаков, А. Г. Фуломов, Ф. Камол, З. Маъруфовлар *ййинчоқ* сўзини, К. Шарафутдинова, Ҳ. Узоқовлар *қўғирчоқ* сўзини кичрайтиш-эркалаш отига киритадилар⁶¹. З. Маъруфов *қўғирчоқ* сўзини, М. Шамсиева эса *ййинчоқ* ва *қўғирчоқ* сўзларини кичрайтиш-эркалаш формасига киритмай, алоҳида сўз деб қарайдилар⁶².

Биз ўзбек тили фактик материалларини ўрганиш жараёнида қуйидаги хулосаларга келдик:

1. Ҳозирги ўзбек тилида *-чоқ*, *-чак*, *-чиқ* вариантлари қўлланади, аммо бу аффикснинг *-чуқ* (*-чуғ*) вариантлари учрамайди. Сўзлашув нутқида (оғзаки нутқда) баъзан *ипчуқ* сўзи қўлланади. Чоғиштиринг: *Ипай-и п ч уғ* ларини *ёйволиб*, *тикиш-чатишларини ўзлари қилалла* (Тошк.). Лекин бу жумлада *ипчуғ* сўзи ҳеч қандай модал маъно ифодаламаган.

Маҳмуд Кошғарий *бақачуқ* сўзини бақанинг кичрайгани, яъни кифт билан қўл орасидаги гўштдир⁶³ деб изоҳлайди. Кўринадики, *-чуқ* (*-чуғ*) қадимда кичрайтиш маъносини ифодалаш учун хизмат қилган, кейинчалик у архаиклашган ва ниҳоят, ҳозирги ўзбек тилининг луғат составидан чиқиб кетган.

2. Бу вариантлар ичида энг активи *-чак*, ундан кўра камроқ қўлланадигани *-чоқ*, энг кам учрайдигани (пассиви) *-чиқ* аффикси орқали ясалган формалардир.

3. Бу аффикс орқали ифодаланадиган кичрайтиш, кичрайтиш-эркалаш, эркалаш маънолари контекстдагина очиқ кўринади, шунинг учун уларни бир-бирдан ажратиб олиб бўлмайди.

языкознание, с. 192; Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, с. 19; Маъруфов З. Сўз состави. От ва сифат, 44-бет; Усмонов С. Ҳозирги ўзбек тилида сўзнинг морфологик тузилиши. ТДПИ илмий асарлари. 42-том. 1-китоб. Тошкент, 1963, 210-бет; Уша автор. Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари. ТДПИ илмий асарлари. 42-том. 2-китоб. Тошкент, 1964, 123-бет.

⁶¹ Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка, с. 70; Баскаков Н. А. Кўрсатилган асар, 179-бет; Гулямов А. Г. Кўрсатилган асар, 19-бет; Ҳозирги замон ўзбек тили, 22-бет; Маъруфов З. Кўрсатилган асар, 44-бет; Шарафутдинова Қ. Кўрсатилган асар, 522-бет; Узоқов Ҳ. Водил шеvasи морфологиясидан.— Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 3-китоб. Тошкент, 1961, 388-бет.

⁶² Шамсиева М. Кўрсатилган асар, 246-бет.

⁶³ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотиг турк. III том. Тошкент, 1963, 248-бет.

4. *Ўйинчоқ, қўғирчоқ, беланчак, арғимчоқ* (шеваларда *далинчак*), *ёнчиғ* (пул соладиган халтача, кармон, ҳамён) сўзлари ҳозирги тилда отларнинг кичрайтиш-эркалаш формаларига киритилмаслиги лозим.

Ўзбек тилида *-чоқ (-чак, -чик)* аффикси билан ясалган формалар қуйидаги модал маъноларни ифодалайди.

1. Соф кичрайтиш маъносини. М.: *Тилим бор — тилчагим йўқ* (Тошк.).

2. Ҳажм ва ёш жиҳатдан кичиклик маъносини. М.: *Бирдан бу тойчоқ каттакон саман от бўлиб қолипти* (А. Рибакон). *Роксана кўзларини тикади туғунчакка* (Ҳ. Олимжон).

3. Кичрайтиш маъносини эркалаш маъноси билан бирга ифодалайди. Бунда икки хил ҳолатни кўриш мумкин: а) бу аффикс орқали ясалган форма I шахс бирликдаги эгалик аффикси билан бирга келади. М.: *Кани қўзичоқларим, ичларингда ким чўпон бўлмоқчи?* (С. Абдуқаҳҳор). *Ўзбек ойм... чақалоқни Отабекка яқинлаштириб: — Тойчимнинг кўрманасини чиқар, дадаси! — деди* (А. Қодирий); б) бундай формалар баъзан эгалик аффиксини олмай туриб ҳам кичрайтиш-эркалаш маъносини ифодалайди. М.:

Ухла, ухла, ўғлоним!

Ухла, ширин қўзичоқ! (Чанг Хыу Тхунг).

Одатда, *-чоқ, -чак, -чик* аффикси билан ясалган формалар олдидан маъноси шу формаларнинг маъносига мос келадиган сифатлар келтирилади ва бу билан кичрайтиш-эркалаш маъноси яна ҳам бўрттирилади. М.: *У чўккалаб жажжигина бир қўзичоқни эркаларэди* (С. Анорбоев). *Лўппи, дўндиқ қўзичоқ, Эркинга қалин ўртоқ* (Қ. Муҳаммадий).

Баъзан *-чоқ, -чак, -чик* билан ясалган форма ҳам семантик жиҳатдан хосланиб, унда кичрайтиш маъноси йўқолиши, форма шу ҳолда бошқа янги сўзга айланиши мумкин. М.: *Юнус ота шитирлатмасдан чўпчак териб юрийди...* (А. Қодирий). *Анвар кўзгалар экан, ёнчиғидан бир тилло олиб, Тойир акага узатди* (А. Қодирий). Бу мисолдаги *ёнчиғ* сўзи ён сўзининг кичрайтирилган формаси эмас. Маҳмуд Кошғарий ҳам *янчук* ни ҳамён, пул солинадиган ҳамён⁶⁴ деб изоҳлайди.

⁶⁴ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. III, 52-бет.

А. Н. Кононовнинг кўрсатишича, турк тилида *-сик* аффикси атоқли отларга ҳам қўшилиб келади⁶⁵. Е. И. Убрятова ёқут тилида *-чык* аффикси атоқли отларда турдош отларга нисбатан кўпроқ қўлланишини айтади: *Аанчык, Уйбаанчык* каби⁶⁶. Аммо ўзбек тилида *-чоқ, -чак, -чиқ* аффикси атоқли отларга қўшилмайди. Бу жиҳатдан у қирғиз тилига ўхшайди. Чунки К. Дийкановнинг кўрсатишича, қирғиз тилида *-чык, -чак* аффикслари атоқли отларга қўшилмайди⁶⁷.

-гина (-кина, -қина) аффикси⁶⁸. Бу урғули аффикснинг ҳозирги ўзбек тилида *-гина, -кина, -қина*; қорақалпоқ тилида *-гъана, -гене, -къана, -кене// -гъана, -гине, къына (-кине)*⁶⁹; бошқирд тилида *-кынай (-кенай)*⁷⁰ вариантлари мавжуд. Маҳмуд Кошғарий ва Броккельман бу аффикснинг қадимий формаси *-қийа, -кийа* бўлган деб ҳисоблайдилар⁷¹. Эмренинг кўрсатишича, бу аффикс қадимда *-қийа, -кийа* формалари билан бир қаторда *-гинек* вариантыга ҳам эга бўлган⁷². А. Ф. Гуломовнинг фикрича, бу аффикс қадимги ёдгорликларда *-қийа, -кийа* формасида, эски ўзбек тилида *-ғина (-гина), -кына (-кина)* формаларида қўлланган. Унинг ҳозирги ўзбек адабий тилидаги асосий формаси *-гина*⁷³. С. М. Муталлибов ҳам қадимий ёзма ёдгорликларда *-қийа, -кийа* аффикслари учрашини қайд этади⁷⁴.

Бу аффикснинг келиб чиқиши тўғрисида ҳам хилма-хил фикрлар мавжуд. Масалан, Рясянен *-кийа*

⁶⁵ Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка, с. 113.

⁶⁶ Убрятова Е. И. Исследования по синтаксису якутского языка, с. 266.

⁶⁷ Дыйканов К. Имя существительное в киргизском языке, с. 53.

⁶⁸ Бу аффикс урғусиз бўлганда, айриш, чегаралаш маъноларини ифодалайди.

⁶⁹ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II, с. 179.

⁷⁰ Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка, с. 70.

⁷¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. III, с. 184—185;

⁷² Brockelmann C. Osttürkische Grammatik der islamischen Litterratursprachen Mittelasiens. Leyden, 1954, 68.

Emre Ahmet Gewet. Türkcede isim temelleri. Istanbul, 1943, 156-бет.

⁷³ Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, с. 21.

⁷⁴ С. М. Муталлибовнинг ёзишича, бу қўшимча Орхон ёдгорликларида, «Қутадғу билик»да ҳам тез-тез учрайди. Шу билан бирга у давр тилида кичрайтишдан ташқари эркалаш оттенкаларида ҳам қўлланган. Қаранг: Маҳмуд Кошғарий. Уша асар, 185-бет.

аффиксини ёқутча *кииа* («жуда кичик») сўзига, Вам-
 бери *кијмак*, Зайончковский эса *haien* феълига боғлай-
 ди*. Маҳмуд Кошғарий *-гина* аффиксини (вариантлари
 ҳам назарда тутилади) кичрайтиш қўшимчаси⁷⁵,
 С. Е. Малов кичрайтиш юкламаси («частица уменьше-
 ния») ⁷⁶, Н. К. Дмитрисв, М. Шамсиева, К. Шарафут-
 диновалар эркалаш⁷⁷, А. Н. Кононов, В. В. Решетов,
 Н. А. Баскаков, А. Г. Гуломов, С. Усмонов, З. Маъру-
 фовлар кичрайтиш-эркалаш⁷⁸, Ш. Шоабдурахмонов эса
 субъектив баҳо аффикси⁷⁹ деб атайдилар.

Кузатишларимиз натижасида қўйидаги хулосалар-
 га келинди:

1. *-гина* аффиксини (вариантлари билан бирга)
 кичрайтиш-эркалаш аффикси деб номлаш, бизнингча
 ҳам, мақсадга мувофиқдир. Чунки бу аффикс орқали
 ифодаланадиган кичрайтиш маъноси эркалаш-суйиш
 маъноси билан уйғунлашиб кетган бўлиб, улар орасига
 қатъий чегара қўйиб бўлмайди — унда ҳам кичрай-
 тишнинг, ҳам эркалашнинг улуши бўлади. Бу улуш-
 нинг кўп ёки камлигига қараб, аффиксининг сўзга
 қўшган модал маъноси маълум даражада аниқланади,
 фарқланади. Шунинг учун ҳам *-гина* (*-кина*, *-қина*)

* Räsänen M. Materialien zur Morphologie der türkischen
 sprachen. Helsinki, 1957, 103-бет; Vambery H. Etymologisches
 Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen. Leipzig, 1878, 74-бет;
 Zajacowski A. Sufikcy imienne i czasownikowe jezyni
 Zachodniokaraimskim. Krakow, 1932. 20—21-бетлар.

⁷⁵ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. III, 184—
 185-бетлар.

⁷⁶ Малов С. Е. Язык желтых уйгуров. Словарь и грамма-
 матика. Алма-Ата, 1957, с. 172.

⁷⁷ Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка, с. 70;
 Шамсиева М. Узбек тилида субъектив баҳо билдирувчи
 отлар, 247-бет; Шарафутдинова К. Формы субъективной
 оценки в русско-узбекском и узбекско-русском словарях.—Ада-
 биётшунослик ва тилшунослик масалалари. 3-китоб. Тошкент,
 1961, 523-бет.

⁷⁸ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского
 литературного языка, с. 127; Решетов В. В. Основы фоне-
 тики и грамматики узбекского языка, с. 103; Баскаков Н. А.
 Каракалпакский язык, с. 179; Гулямов А. Г. Проблемы исто-
 рического словообразования узбекского языка, с. 21; Усмо-
 нов С. Сўз ва унинг морфологик структураси ҳақида қўлланма,
 30-бет; Уша автор. Ҳозирги ўзбек тилида сўзнинг морфологик
 тузилиши. ТДПИ илмий асарлари. 42-том. 1-китоб. Тошкент, 1963,
 210-бет; Уша автор. Узбек тилида сўзларнинг грамматик фор-
 малари, 123-бет; Маъруфов З. Сўз состави. От ва сифат,
 44-бет.

⁷⁹ Шоабдурахмонов Ш. Узбек тилида ёрдамчи сўзлар.
 Тошкент, 1963, 23-бет.

аффиксини олган от ёки отлашган сўз гоҳ соф эркалаш, гоҳ кичрайтиш-эркалаш, гоҳ ачиниш каби маъноларни англатиши мумкин. Бундай маънолар контекст ёрдамида англашилади. Чоғиштиринг: *Бу болагина — сен, бу қизча — мен ўзим* (С. Улуғзода). *Қизгина ҳам кулгига тўлиб, Атрофига назар ташлади* (Ҳ. Олимжон). Биринчи мисолдаги *болагина* формаси кичрайтиш маъносини, иккинчи мисолдаги *қизгина* формаси эса ҳам кичрайтиш, ҳам эркалаш маъносини ифодалаган.

2. *-гина* аффикси билан ясалган формага нисбатан ишлатилган кичрайтиш-эркалаш термини шартли, чунки бундай формалар кичрайтиш-эркалаш маъноларидан ташқари, эркалаш-суйиш, ачиниш, таъкид, баъзан эса кесатиш, ирония, камситиш каби модал маъноларни ҳам ифодалайди. Шунинг учун ҳам К. Шарафутдинованинг «...*-гина* аффикси (суффикси деб берилган) ўзбек тилида фақат эркалашни ифодалаш учун хизмат қилади»⁸⁰ деган фикрига қўшилиб бўлмайди. С. Муталлибовнинг эса «Ҳозирги ўзбек тилида уни кичрайтиш маъносида қўллаш торайган бўлса ҳам, эркалаш ва бошқа маъноси анча кенгайган»⁸¹ деган фикрида маълум асос бор.

3. Ҳозирги ўзбек тилида бу аффикснинг *-қийа*, *-кийа* формалари учрамайди, у фақат *-гина* (*-кина*, *-қина*) формаларидагина қўлланади; *-ғына*, *-қына* каби формалари сингармонияни ўзида сақлаган шевалардагина учрайди. М.: *Балағинам байқуш иштин чарчап кәлди*⁸².

4. *-гина* (*-кина*, *-қина*) аффикси билан ясалган формалар кўпинча эгалик аффиксини олиб келади. Шунинг учун ҳам ана шундай формалар орқали ифодаланган модал маъноларда эгалик аффиксининг ҳам ҳиссаси бор.

Бу аффикс қуйидаги модал маъноларни ифодалайди:

1. Ижобий муносабатни, меҳр билан қараш, эркалаш, ўзини унга яқин тутиш каби маъноларни: *Оқ йўл берсин сенга, қизгинам!* (И. Раҳим). *Эндиги қолган умримни фақат сени излаш учун сарфлайман деб аҳд*

⁸⁰ Шарафутдинова К. Формы субъективной оценки в русско-узбекском и узбекско-русском словарях, с 523.

⁸¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. III. Тошкент, 1963, 185-бет.

⁸² Бу мисол Чимкент областининг Қорамурт қишлоғидан Тошкентга кўчиб келган 74 яшар кампирдан ёзиб олинган.

қилиб қўйган эдим, болагинам (Асқад Мухтор).

2. Ачиниш маъносини: *Комсомолни оқламади, деб хат қелгандан кейин ўзини еб қўйди қизгина* (Асқад Мухтор). *Ҳолингиздан хабар ололмадим, ойигинам* (Ҳ. Фулом). Шунини айтиш керакки, ачиниш маъносини ифодалаган ана шу формалардан олдин ё кейин контекстда, кўпинча, маъноси жиҳатдан унга мос келадиган бошқа сўзлар ҳам ишлатилади. Бу сўзлар -гина аффикси билан ифодаланган модал маънони конкретлаштиради, бўрттиради, таъкидлайди. М.: *Эшитяпсизми, булар менга совчиларни йиғишяпти! Бечора онагинам, қизингизнинг қандай қилиб турмушга чиқаётганини билсанг эди* (Михайло Лалич). *Дадагинанг бечора бошини кўтаролмай қолди* (С. Аҳмад).

3. Таъкид маъносини: *Вой жонгинам тасаддуқ сизга-ей! Чой ҳам ичасизми, айланай? Мана, термосда қайноққина чой бор* (М. Исмоилий). Бу мисолдаги *жонгинам* формаси орқали сўзловчи ўзини ўзи кичрайтаётгани ёки эркалаётгани йўқ, балки бутун иборанинг маъносини таъкидлаяпти, шу билан бирга, тингловчини эркалаётгани ҳам англашилиб турибди. Таъкид маъноси кишининг турли анатомик органларини ифодаловчи номларга, объектив борлиқдаги ер ва осмонга оид нарсаларнинг номларига, шунингдек, ҳодиса номларига -гина аффиксини қўшиш орқали ифодаланиши мумкин. М.: *Кўзгинаси оқиб тушиб, ёруғ дунёни кўрмагурлар Жўраҳонни паранжи ташлагани учун йлдирдилар...* (Асқад Мухтор). *Вой, тилгинанг узилгур, мунча тилинг заҳар* (П. Турсун).

Отгинамни ориқ қилган

Шу майда тош-а, ёр-ёр.

Рангинамни сариқ қилган

У қалам қош-а, ёр-ёр (Ғ. Фулом).

4. Қариндошликни кўрсатувчи, кишининг анатомик органларини ифодаловчи номларга ҳамда фикрда предмет деб тушуниладиган воқеа-ҳодисаларнинг номларига қўшилиб, нутқ қаратилган шахс ва предметларни соф эркалаш, эркалаш-суйиш маъноларини: *Раъно бувисининг «болагинамнинг болагинаси» деб эркалашларини, ...яна аллақанақа одатларини кўмсарди* (Ҳ. Назир). *Жиянгинамга, укагинамдан қолган ёдгоргинамга тикиб келдим* (С. Аҳмад).

5. Сўзловчи ўзидан катталар билан муносабатда бўлганда ёки уларни эслаб тилга олганда ана шу шахсларга нисбатан ўзининг ҳурмати, эҳтиромини

ифодалаш мақсадида бу аффиксни қўллайди. М.: *Шундай кувни топиб берган онагинамдан ўргулай, онагинамдан!* — деди *Ширинхон* ичида (Ш/ Сулаймон). *Қуда, мана шу деворни поччангиз урган эди. Чолгинам урган эди!* (А. Қаҳҳор). Баъзан эса, аксинча, салбий муносабатни ифодалаш мақсадида *-гина* (*-кина, -қина*) аффикси ёрдамида ясалган формалардан фойдаланилади. Бунда ана шу шахсларга нисбатан менсимаслик билан қараш, пастга уриш, кесатиш, ирония, аччиқ кулги маънолари ифода қилинади. М.: *Сидиқжон: «Бечора болагина-ку ерсиз қолмайди, лекин бечора отагинангизни қулоқ қилишгаётган бўлмасин тагин? Қулоқ қилишмоқчимиз?»* — деди (А. Қаҳҳор). Бундай ҳолларда *-гина* аффикси худди шундай модал маънони ифодаловчи *-ча* аффиксининг маънодоши, эквиваленти бўла олади.

Составида бошқа кичрайтиш-эркалаш аффикси мавжуд бўлган формаларга *-гина* (*-кина, -қина*) аффикси қўшилганда, модал маъно мураккаблашади, аффикслар орасида «маъно тақсимлаш» юз беради. Улардан бири фақат кичрайтиш маъносини ифодаласа, иккинчиси эркалаш, суйиш маъноларини ифодалайди. М.: *Қизалоққинам, наҳотки шу чин бўлса, наҳотки мўжиза рўй берган бўлса?!* (С. Жамол.)

Бу аффикс тирик мавжудотлар номига ҳам қўшилиб келиши мумкин. М.:

*Бош букиб қўнғизгина,
Милтироқ юлдузгина
Сичқонга алданибди,
Бошлари бойланибди* (Қ. Муҳаммадий).

Шахс билдирувчи отлар табиатдаги бошқа нарса ва предметларга ўхшатилиши мумкин. Бунда шу ўхшатилган предмет номи *-гина* (*-кина, -қина*) аффиксини олиб, нутқ қаратилган шахсни ўхшатиш орқали эркалаш учун хизмат қилади. М.:

*Айланайин қизгинам, тасаддуқ сенга жоним,
Боғда қизил гулгинам,
Шоҳида булбулгинам* (А. Бобожон).

Бу аффикс шахсларни кўрсатувчи атоқли отларга қўшилиб, эркалаш, эркалаш-суйиш, ачиниш, таъкид каби модал маъноларни ифодалашни мумкин. М.: *Шоди жонгинам, меҳрибонгинам, дард кўрмасдан ўс* (С. Айний). *Она-бола мени шарманда қилди; укамни, Мавлонгинани ерга қаратди* (А. Қаҳҳор).

Бу аффикс отлашган сифатларга қўшилганда ҳам кичрайтиш-эркалаш, эркалаш-суйиш, ҳурматлаш каби модал маъноларни англатади. М.: *Дўмбалоққинамнинг ҳам отаси келиб қолса, катта базмлар қилиб берардик...* (А. Бобожон).

-лоқ (-алоқ) аффикси. Бу аффикс унлидан сўнг -лоқ, ундошдан сўнг -алоқ тарзида қўшилади. Унинг келиб чиқиши тўғрисида ҳам ҳар хил фикрлар, гипотезалар мавжуд. Н. А. Баскаковнинг фикрича, -лакъ (-лек) аффикси ҳозирги тилда дифференциация қилинган. -ла, -къ (-ле, -к) аффикслари билан генетик жиҳатдан алоқага эга бўлса керак. Бунда феъл ясовчи -ла// -ле аффикси билан ҳаракат натижасини ифодалайдиган -къ// -к аффикси бириккандир⁸³. А. Н. Қононов бу аффиксни қиёсий даража аффикси -роқ билан қоғиштириш ҳақидаги гипотезани ўртага ташлайди. Унингча, -роқ < -ла// -ра + к комплексида иборат бўлиб -к кичрайтиш аффиксидир⁸⁴.

В. В. Решетов, Ш. Шоабдурахмонов, Н. А. Баскаков, А. Ғ. Гуломов, Ҳ. Узоқов каби тилшунослар -лоқ аффиксини сўз ясовчи⁸⁵, З. Маъруфов, М. Шамсиева, К. Шарафутдиновалар форма ясовчи⁸⁶ деб атайдилар. С. Усмонов эса лексик-грамматик форма ясовчи⁸⁷ турига киритади.

Кўпчилик тилшуносларнинг кўрсатишича, бу аффикс кичрайтиш ва эркалаш маъноларини билдиради.

Ҳозирги ўзбек тилида -лоқ (-алоқ) аффиксининг қуйидаги хусусиятларини ҳисобга олиш лозим:

1. Бу аффикс пассив бўлиб, саноқли сўзларгагина қўшила олади.

2. Бошқа туркий тилларга доир илмий адабиётларда (қорақалпоқ тилидан ташқари) бу аффикс ёки

⁸³ Баскаков Н. А. Қарақалпақский язык. II, с. 180.

⁸⁴ Қононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 129.

⁸⁵ Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек тили диалектологияси. Тошкент, 1962, 237-бет; Баскаков Н. А. Уша асар, 179—180-бетлар; Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, с. 21; Узоқов Ҳ. Водия шеваи морфологиясидан. — Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 3-китоб. Тошкент, 1961, 387—388-бетлар.

⁸⁶ Маъруфов З. Уша асар, 42—44-бетлар; Шамсиева М. Ўзбек тилида субъектив баҳо билдирувчи отлар, 249-бет; Шарафутдинова К. Уша асар, 523-бет.

⁸⁷ Усмонов С. Ҳозирги ўзбек тилида сўзларнинг морфологик тузилиши, 209—210-бетлар; Уша автор. Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари, 120—124-бетлар; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент, 1978, 100-бет.

унинг бирор фонетик варианты учрамайди. Аммо туркий тилларнинг баъзиларида шу аффиксга маънодош аффикслар мавжуд. Масалан, ўзбек тилидаги *бўталоқ* сўзи қозоқ тилида *ботақан* формасида учрайди⁸⁸.

3. Бу аффикс контекстда кичрайтиш, кичрайтиш-эркалаш, эркалаш-суйиш, баъзан эса камситиш, менсимаслик каби модал маъноларни ифодалайди. Шунинг учун ҳам уни шартли равишда кичрайтиш-эркалаш аффикси деб номлаш мумкин.

4. Бу аффиксни *тошлоқ*, *қумлоқ*, *ўтлоқ* сўзларидаги *-лоқ* билан аралаштирмаслик лозим, чунки бу сўзлардаги *-лоқ* сўз ясовчи аффикс бўлиб, у фонетик томони билангина модал форма ясовчи *-лоқ* аффиксига ўхшайди, функциялари эса бошқа-бошқадир.

5. Шунингдек, бу аффиксни баъзан лексикализациялашган формалар составида келган *-лоқ* аффикси билан ҳам аралаштирмаслик керак (бу ҳақда қуйироқда тўхталамиз).

-лоқ (-алоқ) аффикси орқали ясалган синтетик форма қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1. Кичрайтиш маъносини: *Марямни қизалоқлигидан билади, дастлаб у нухса кўчирувчи, кейин чизмакаш бўлиб ишлади* (В. Немцов).

-лоқ (-алоқ) аффикси орқали ясалган форма олди-дан маъно жиҳатдан унга мос бўлган сўз ҳам келиши мумкин, бунда кичрайтиш маъноси янада реаллашади, шу билан бирга, эркалаш, баъзан камситиш оттенкаси ҳам англашилади. М.: *Митти қизалоқлар бўлса, слачипор, ялтиллаган материядан кўйлак кийишни ёқтиришарди* (Н. Носов). *Оқбўтада ёш бўталоқнинг хислати, ёш улоқнинг ўйноқи одатлари бор* (Ғ. Мусрепов). Баъзан бундай форма олдидан келган сўз ёки сўз бирикмасининг англатган маъноси, худди *-ча* аффикси билан ясалган формалардагидек, *-лоқ* аффикси орқали ясалган форманинг маъносига зид бўлиши ҳам мумкин. М.: *Катта бўлиб қолган қўшни қизалоқлар ер тагидан тикилишади, қари-қури ҳайрон* (Асқад Мухтор).

2. Эркалаш-суйиш маъносини:

Дугоналар — бешта қизалоқ.

Кеча келган улар каналдан (Ойбек).

-лоқ аффикси билан ясалган формага эгалик аффикси қўшилганда, эркалаш-суйиш маънолари яна ҳам аниқ

⁸⁸ Современный казахский язык. Алма-Ата, 1962, с. 150.

ифодаланеди. М.: *Етасан, қизалоғим, етасан* (С. Жамол).

3. Кичрайтиш-эркалаш маъносини: *Каминанинг биттагина қизалоқлари бор* (И. Уктамов).

4. Баъзан *-лоқ (-алоқ)* аффикси орқали ясалган форма контекстда ёш жиҳатдап кичикликни қайд қилиш билан бирга, сўзловчининг ушга паст назар билан қараши, ерга уриши, ўзини катта олиши каби модал маъноларни ҳам англатиши мумкин. М.: *Арзимаиди шавласи-ю, куйдиради ғалваси-я, — деб ғўлдиради ўзича.— Устага ҳам ҳайронсан, кўзига авлиё бўлиб кўриндимми, дейман бу қизалоқ...*» (Ж. Абдуллахонов).

Ҳозирги ўзбек тилида *улоқ, тувалоқ, қумалоқ* каби сўзлардаги *-лоқ* аффикси ўзак составига сингиб кетган бўлиб, уларни ажратсак, сўз ўзининг дастлабки лексик маъносини йўқотади. Иккинчи томондан эса, уни кичрайтиш-эркалаш формасини ясовчи аффикс деб ҳам ҳисоблай олмаймиз, чунки *улоқ, тувалоқ, қумалоқ* формаларида кичрайтиш, эркалаш каби модал маънолар ифодаланмаган. Шунинг учун ҳам бундай сўзларнинг кичрайтиш-эркалаш формаси уларга бошқа аффикс ёки аффиксоидларни қўшиш билан ясалади. Масалан, *улоқча, тувалоқжон* каби. Модал маъно ифодаладиган формалардан *-лоқ* аффикси олиб ташланса, сўзнинг лексик маъносига путур етмайди. Масалан, *бўталоқ, бўта* десак ҳам туянинг боласини тушунамиз. Демак, ўзбек тилидаги *улоқ, тувалоқ, қумалоқ* сўзларини лексикализациялашган формалар деб ҳисоблаш керак.

Баъзан *-лоқ (-алоқ)* аффикси билан ясалган форма ўзидан кейин *-гина (-кина, -қина)* аффиксини, *-жон* аффиксоидини қабул қилиши мумкин: *қизалоққина, бўталоқжон* каби. Айрим шеваларда *-ча* билан ясалган кичрайтиш-эркалаш формасига ҳам *-лоқ* аффикси қўшилади. Бундай ҳолларда, *-гина* аффикси орқали ясалган формалардагидек, модал маъно мураккаблашади, аффикс ва аффиксоидлар орасида ўзаро «маъно тақсимлаш» рўй беради. Масалан, Хоразм областининг Хазорасп шевасида *тайчалақ* формаси қўлланади⁸⁹. Шунга ўхшаш мисоллар Водил шевасида ҳам учрайди: *Тэйтчэлэҗлар* (тойчалоқлар) *кэшинейдэ от волдэм дэп йэр-йэр*⁹⁰.

⁸⁹ Решетов В. В., Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек диалектологияси, 237-бет.

⁹⁰ Узоқов Ҳ. Водил шеваси морфологиясидан, 388-бет.

-кай (-қай>-й) аффикси. Бу аффикс туркий тилларда турлича вариантларда қўлланади. Масалан, қорақалпоқ тилида тўла -кэай (-кей) ва қисқарган -ай (-ей), -ке, -й⁹¹, турк тилида -Ға (-ға), -қа (-қа), тунгус тилида қа (-га), -ка, мўғул тилида -qai (-гай), -qai (-қай)⁹², бошқирд тилида -кай (-кэй)⁹³, -қай⁹⁴, қозоқ ва қирғиз тилларида -ке⁹⁵, татар тилида -кэй, ки⁹⁶, ёқут тилида -(ык)ка, -(ык)кай⁹⁷ аффикслари мавжуд. А. Ғ. Ғуломов ўзбек тилида -кай, -ай, -й (балакай, селэкэй, бабай⁹⁸), А. Н. Кононов ва С. Усмоновлар -қай варианты мавжудлигини айтадилар⁹⁹. Рамстедт ҳам -ai (-ай)ни -qai ~ kai аффиксининг варианты¹⁰⁰ деб кўрсатади.

-кай, -қай аффиксининг келиб чиқиши ва состави тўғрисида ҳам турлича фикрлар мавжуд. Масалан, Н. А. Баскаков «Бу форма мустақил сўзга -хай (-хей), -гэай (-гей)/-кэай (-кей), -ай (-ей) чақирув юкламаларини қўшишдан ҳосил бўлган бўлиши ҳам мумкин»¹⁰¹, дейди. Г. И. Рамстедт эса «Туркий ва тунгус тилларида -gai -qai аффикси қўлланган жойда мўғил тилининг таъсири бор деб ишонч билан фараз қилиш мумкин»,— дейди ва туркча *solayai* (чапақай); қозоқча *bekäi* (беккай, тоғ ёнбағри), *tenqäi* (текис); тунгусча *čipukaј* (бўрича, бўрининг боласи) мисолларини келтиради¹⁰². Рясянен -қай аффикси -қоқнинг фонетик ўзгаришидан келиб чиққан¹⁰³, дейди. Н. К. Дмитриев, С. Усмоновлар

⁹¹ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II. с. 179.

⁹² Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание, с. 184—185.

⁹³ Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка, с. 70.

⁹⁴ Юлдашев А. А. Звательные слова в тюркских языках. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Н. Морфология. М., 1956, с. 333.

⁹⁵ Современный казахский язык, с. 150; Батманов И. А. Грамматика киргизского языка, с. 39.

⁹⁶ Юлдашев А. А. Звательные слова в тюркских языках, с. 333.

⁹⁷ Убрятова Е. И. Исследования по синтаксису якутского языка, с. 266—267.

⁹⁸ Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования в узбекском языке, с. 223.

⁹⁹ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 128; Усмонов С. Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари, 124-бет.

¹⁰⁰ Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание, с. 183.

¹⁰¹ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II, с. 179.

¹⁰² Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание, с. 185.

¹⁰³ Räsänen M. *Materiaalien zur Morphologie der türneschen sprachen* Helsinki, 1957, 100—101-бетлар.

бу аффиксни бир бутун ҳолда кўрсатсалар¹⁰⁴, Е. И. Убрятова ва Л. А. Покровскаялар уни *-ка* ва *-й* аффиксларининг қўшилишидан иборат¹⁰⁵ дейдилар. *-ка* ни улар кичрайтиш-эркалаш аффикси десалар ҳам, *-й* ҳақидаги фикрлари бошқа-бошқа: Л. А. Покровскаянинг кўрсатишича, *-й* чақриш, ундаш форманти («звательный формант»), у ҳатто сўзнинг лексик маъносини ўзгартириб юбориши ҳам мумкин. Масалан, тува тилида *эне* (хола), *эней* (буви); Е. И. Убрыатованинг кўрсатишича, *-й* кучайтирувчи аффикс.

Мазкур аффиксни Н. К. Дмитриев, И. А. Батманов, А. А. Юлдашевлар эркалаш¹⁰⁶, Г. И. Рамстедт кичрайтиш¹⁰⁷, «Ҳозирги қозоқ тили»нинг муаллифлари экспрессив баҳо ифодаловчи аффикс¹⁰⁸, А. Ф. Ғуломов ва С. Усмоновлар эса кичрайтиш-эркалаш аффикси¹⁰⁹ деб атайдилар.

Ҳозирги ўзбек тилида *-кай* (*-қай*, *-й*) аффиксининг қўлланиши ҳақида гап борганда, қуйидагиларга эътибор бериш лозим:

1. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бу аффикснинг *-кай*, оғзаки нутқда эса *-қай* варианты қўлланади.

2. Бу аффикс санокли сўзларгагина қўшилиб келади.

3. *Сўлакай*, *чапақай*, *беткай* сўзларини отнинг модал формаси қаторига киритиб бўлмайди, чунки уларда кичрайтиш, эркалаш маънолари англашилмайди.

4. Унинг қисқарган формаси *-й* ўзбек тилида фақат *бобо*, *момо* сўзларига ва баъзан *опа* сўзига қўшилиб келади (Қўқон шеvasида *опой*). М.: *Бечора бобой билан момойга жуда қийин бўлди-да* (Ш. Сиддиқов). *Синфда бирдан кулги кўтарилди. Ҳатто опой ҳам кулиб юборди* (Н. Фозилов).

¹⁰⁴ Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка, с. 70; Усмонов С. Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари, 124-бет.

¹⁰⁵ Убрытова Е. И. Исследования по синтаксису якутского языка, с. 267; Покровская Л. А. Термины родства в тюркских языках. Историческое развитие тюркских языков. М., 1961, с. 24.

¹⁰⁶ Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка, с. 70; Батманов И. А. Грамматика киргизского языка. II, с. 39; Юлдашев А. А. Звательные слова в тюркских языках. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. II. М., 1956, с. 332.

¹⁰⁷ Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание, с. 184—185.

¹⁰⁸ Современный казахский язык, с. 150.

¹⁰⁹ Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, с. 23; Усмонов С. Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари, 121—124-бетлар.

Туркий тилларнинг баъзиларида *-кай (-қай)* аффикси кенгроқ қўлланганини ҳам кўрамыз. Масалан, Н. А. Баскаков қорақалпоқ тилида бу аффикс қариндошлик билдирувчи номларга қўшилади, дейди ва *ата — ата + й, ата + кэай; ана — ана + й, ана + кэай // ана + ке; баба — баба + й; апа — апа + й, апа-ке* каби мисолларни келтиради¹¹⁰. Н. К. Дмитриев бошқирд тилида *ил + кэй* (сторонушка), *эчэ + кэй* (матушка), *ер + кэй* (землица), *дус + кай* (дружок). *Ағидел + кэй* (Белореченька), *мал + кай + ым* (скотинка моя) каби мисолларни келтиради¹¹¹. Кўринадики, бу аффикс бошқирд тилида ҳатто атоқли отларга ҳам қўшилиши мумкин. А. А. Юлдашев ҳам бошқирд тилидан *бабақай* (бобосига нисбатан), *Әминәкэй* каби; татар тилидан *эбекэй* (<эби), *бабәкай* (бобосига нисбатан), *әткэй // әтки* (отасига нисбатан), *Фазлыкәй* каби; қирғиз тилидан *анакә, атакә, әжекә, жеңекә* каби мисолларни келтиради¹¹².

Ҳозирги ўзбек тилида *-кай (-қай, -й)* аффикси билан ясалган синтетик формалар қуйидаги модал маъноларни ифодалайди:

1. Эркалаш маъносини: *Бу майин меҳрли кўзлар бизга: «Болакәйләр, келажәгимиз қандай порлоқ бўлишини билсангиз эди!» деб тургандай эди* (Ч. Айтматов).

2. Кичрайтиш-эркалаш маъносини: *Бобоқул ота Кўзибойни тўхтатди: «Қани, айт-чи, болакәй, кимсан, қандай қилиб бу ерга келиб қолдинг? (Х. Назир).*

3. Ҳурмат маъносини: *У қорга чўккалаб... «Пок, яхши одам эдинг, бобой!... (Ойбек).*

4. Енгил ҳазил аралаш ҳурмат маъносини: *Шундай қилиб, бобой, чулчутман денг. Чол кулди... (Ғ. Ғуллом). Бобой, бобоқай сўзи Будаговнинг кўрсатишича, қозоқ тилида эркаловчи сўз («ласкательное слово»)¹¹³*

5. Ҳазил аралаш ҳурмат, эркалаш маъносини: *Қизиқчи чол дейди: — Кел, опой, сен ишла, мен болангни боқай* (Ойбек).

-так аффикси. Бу аффикс тилшунослар томонидан тилга олинган эмас. Бизнингча, *-так* аффикси орқали ясалган форма сўзнинг лексик маъносига сўзловчининг паст назар билан қараши, назар-писанд қилмаслиги,

¹¹⁰ Баскаков Н. А. Қарақалпақский язык. II, с. 179.

¹¹¹ Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка, с. 70.

¹¹² Юлдашев А. А. Звательные слова в тюркских языках, с. 333.

¹¹³ Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб., 1869, с. 217.

ерга уриши каби модал муносабатни ифодалашга хизмат қилади, яъни сўзловчи бирор предметни арзимас нарса деб қараганида, бу формадан фойдаланади. М.: *Пайпаслаб қараганимда, пичоқнинг қини бўйш эди. «Садқайи радди бало бўлсин, «темиртак» дедим (Ғ. Ғулом). ...Юнус ота илжаяди, унинг онда-сонда чўкирттак бўлиб қолган тишлари кўриниб кетади (А. Қодирий).*

Маълумки, ўзбек тилида *чўғир* сўзи тиконнинг катта хилини, Хоразм шеваларида чокър тиш ўзаги маъносини ифодалайди¹¹⁴. *Чўкирттак* сўзи эса ҳозирги тилда дарахт шохларининг ҳар хил майда-чуйда қолдиқларидан тўпланган ўтин маъносини билдиради. Шу нуқтаи назардан қараганда, бу аффикс қадим кичрайтиш маъносини ифодалаган, деб ҳисоблаш мумкин. Аммо ҳозирги тилда у ўзининг бу функциясини йўқотиб, бошқача маъно ифодалайди.

Кўринадики, *-так* аффиксини ҳам отларнинг кичрайтиш-эркалаш формаларини ясовчи аффикслар қаторига киритиш керак, аммо бу аффикс унумсиз бўлиб, саноқли сўзлар составидагина қўлланади.

-ш (-ч) аффикси. Маълумки, Ф. Абдуллаев *-ш* аффиксини генетик жиҳатдан *-ч* га боғлайди¹¹⁵.

Ҳозирги ўзбек тилида ўғил ёки қизларни эркалаш, суйиш мақсадида *ота, она* сўзларига *-ш*¹¹⁶ (баъзан *-ч*) аффиксини қўшиб, *оташ, онаш* формаларидан ҳам фойдаланилади. М.: *Тэз-тэз дәрси: нъ тэйәлли: қэзгън, энәш, мэхтәп вэхтінг хәм бөп қәлдъ* (Тошк.). *Қочқэр жә: йәхшъ бәләдә, бэр, этәш, кочәгә чъқъп ойнәгън* (Тошк.).

Онаш, оташ сўзлари баъзан *онач, отач* формасида учрайди. Бу вариантни Маҳмуд Кошғарий ҳам тилга олади. Унинг кўрсатишича, бу форма қизларни эркалатиш учун қўлланади¹¹⁷. Кўрсатилган аффикс баъзан атоқли отларга ҳам қўшилиб келади. Бундай форма турли модал маъно оттенкаларини ифодалайди ва бу модал маънолар контекстда реаллашади. Агар сўзловчи бу формани ўзидан кичик шахсга нисбатан қўлла-

¹¹⁴ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. I. Тошкент, 1961, 207-бет.

¹¹⁵ Абдуллаев Ф. Киши отларини қисқартириш усуллари.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1960, 3-сон, 38-бет.

¹¹⁶ Ф. Абдуллаевнинг кўрсатишича, *-ш* Хоразм шеваларида эркалаш маъносига от ясайди. *Қаранг:* Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. I, 99-бет.

¹¹⁷ Маҳмуд Кошғарий. Девону луготит турк. I. Тошкент, 1960, 86-бет.

са, эркалаш-суйиш маъносини ифодалайди; катта ёшдаги кишилар ўз тенгқурлари ёки ўзларидан катта ёшдаги кишиларга нисбатан қўлласалар, бу форма орқали ҳазил аралаш ҳурмат, кесатиш, ирония, пичинг, менсимаслик, ўзини катта олиш каби маънолар ифодаланлади. Чоғиштиринг: *Қурмош, омонмисан, бормисан!* — деб Сафарбой қўлини узатди. Бироқ *Қурмон милтиғини ҳам ташламай... тошдай қотиб қолди* (Т. Сидиқбеков). «*Сайраб қол, Дадаш, сайра,—деди Умарали пичинг билан, отанг темирчи ўтмаган эдику, туппа-тузук чўпон эди* (И. Раҳим).

Ф. Абдуллаев ҳам бу аффикс Хоразм шеваларида отларнинг қисқарган формаларига қўшилиб, эркалаш отлари ясагини таъкидлаган ва *Атажан — Аташ, Бабажан — Бабаш, Жўмагул — Жўмаш, Дилбар — Дилиш, Қари:ма — Қармаш, Бегмат — Бегаш* каби мисолларни келтирган¹¹⁸. -ш аффикси билан ясалган формадан сўнг баъзан -вой, -жон каби аффиксидлар ҳам ишлатилиши мумкин: *Сафашжон, Абдишвой* каби.

Бу аффикснинг қозоқ тилида -ш, ёқут тилида -с, уйғур тилида -ч, турк тилида -аё, -ё вариантлари¹¹⁹ мавжуд бўлиб, ана шу тилларнинг ҳаммасида ҳам улар кичрайтиш-эркалаш аффикси саналади. Қизиғи шундаки, бу аффикс ана шу тилларда кўпинча *ота, она* сўзларига ҳамда атоқли отларга қўшилиб келади. Е. И. Убрятонинг кўрсатишича, ёқут тилида -с аффикси фақатгина атоқли отларга, айниқса, қисқарган формадаги атоқли отларга қўшилиб келади. Қозоқ тилидаги -ш аффикси ҳам ана шундай. Шунини айтиш керакки, «Ҳозирги қозоқ тили» дарслигининг муаллифлари қозоқ тилидаги *Алма — Алмаш, Жўма — Жўмаш* формалари рус тилидаги *Дарья — Даша, Дашенька, Мария — Маша, Машенька* каби кичрайтиш-эркалаш формаларига ўхшашлигини¹²⁰ айтадилар.

Ўзбек тилидаги *онаш, оташ, Дадаш, Сафаш* каби формалар рус тилидаги *мамаша (мамашка), папаша (папашка), Маша, Даша* каби формаларга ўхшашдек

¹¹⁸ Қаранг: Абдуллаев Ф. Киши отларини қисқартириш усуллари, 36-бет.

¹¹⁹ Убрятова Е. И. Исследования по синтаксису якутского языка, с. 269; Юлдашев А. А. Звательные слова в тюркских языках. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, с. 334; Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание, с. 190.

¹²⁰ Современный казахский язык, с. 150.

кўринади. Аммо бундан ўзбек тилидаги формалар рус тилидаги формалардан аналогия йўли билан ясалган деган хулоса келиб чиқмайди. Чунки бундай формалар ўзбек тилида қадимги вақтларда ҳам ишлатилган. Халқ дostonларида *бувиш*, *бибиш* формаларининг учраб туриши юқоридаги фикримизнинг далилидир. Одатда, подшоларнинг қизлари, хотинларига нисбатан эркалаш, суйиш, ҳурматлаш мақсадида *-ш* билан ясалган формалар қўлланган. М.:

*Умид қилма Ойбарчиндай б у в у ш д а н,
Асл тулпар экан ўзбекнинг оти*
(Фозил Йўлдош).

Оққиз ойим Зулфизарнинг бу айтганига: — Мен бу сирни ўзимдан ўзига билдирсам, ҳақим ўлимдир, бибишим, қизлар қатори келсам, ҳеч ким билмас, — деб изига қайтиб кетди (Исломо шоир).

Шунинг учун ҳам Г. И. Рамстедтнинг туркча *-аё*, *-ё* аффикси ҳақида: «Бу қўшимча дастлаб, эҳтимол, фақатгина конкретлаштириш (аниқлаш) характерида бўлиб, аммо жуда илгариги тарихий даврлардаёқ кичрайтиш белгиси ролини ўз устига олган бўлиши мумкин»¹²¹ деган гапида жон бор. У ҳам мисол тариқасида *ата* — ота (отец), *атаё* — ота ролини ўйнаётган бола (ребенок, играющий в папу), *ана* — она (мать), *аная* — она ролини ўйновчи қиз (девочка, играющая в маму) сўзларини келтиради.

-ак (*-к*) аффикси. Маълумки, А. Н. Қононов *-а(қ)*, *-а (қ)* аффиксларини отларда субъектив баҳо ифодаловчи аффикслар қаторига киритади ва *бошоқ*, *шаршарак*, *тиканақ*, *эгизак*, *ойнақ* мисолларини келтиради¹²². А. Г. Гуломов эса кичрайтиш-эркалаш маъносига эга бўлган аффикслар қаторида *-қ*, *-к* аффиксларини кўрсатади ва *буғдойиқ*, *ипақ*, *тиканақ* каби сўзларни келтиради¹²³. Ҳар иккала тилшунос томонидан келтирилган мисолларнинг кўпчилигида кичрайтиш-эркалаш маъноси йўқолган. Фақат *тиканақ* сўзидагина қисман кичрайтиш маъноси сақланган бўлиши мумкин: М.: *Бўйчан ўсимликларнинг тиканақлари тизамга санчилар* (Р. Азизхўжаев). Бироқ шуни эътиборга олиш керакки, *тиканақ* формаси қўлланган шеваларда

¹²¹ Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание, с. 190.

¹²² Қононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 129.

¹²³ Гуломов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, с. 21—23.

параллел равишда тикан формаси қўлланмайди. Бундан тиканак формасида соддалашиш юз бериб, у морфемаларга бўлинмайдиган ва кичрайтиш маъноси йўқолган лексик бутунликка айланмаганмикин, деган савол туғилади.

Ойнак, ипак, кузак, йўлак каби формалар ҳозирги тилда кичрайтиш-эркалаш маъноларини ифодаламайди. -ак аффикси орқали ясалган етмак (етимак) формаси кўпинча қариялар нутқида, халқ дostonларида етимча сўзига эквивалент сифатида қўлланади. Бундай ҳолда, биринчидан, кичрайтиш-эркалаш маъноси ачиниш, шу шахсга нисбатан ижобий муносабат оттенкаси билан ифодаланади. М.: *Йиғлама, гўдаклар, отанг ўлдими? Роса е т и м а к л а р, кимнинг ўғлисан?* (Ислom шоир). Иккинчидан, камситиш, менсимаслик маъно оттенкалари англашилади. М.: *«Ёлғиз қизин е т и м а к к а берди» деб, Ҳамма подшо бизни калака тутар* (Пўлкан). Аммо бунда ҳам -ак аффикси актив форма ясовчи эмас. В. С. Расторгуеванинг фикрича, форс-тожик тилида -ак аффикси кичрайтиш-эркалаш отларини ясайди¹²⁴. Б. В. Миллер ҳам дохтарак, дерахтак, михак¹²⁵ кабиларни форс-тожик тилида кичрайтиш-эркалаш отлари сифатида изоҳлайди. Эски ўзбек тилида ҳам у кичрайтиш маъносини ифодалаш учун хизмат қилганлиги маълум. Масалан, *себ* — олма, *себак* — олмача¹²⁶, *табл* — катта ноғора, довул; *таблак* — кичик ноғора, чингдовул¹²⁷, *каниз* — хизматчи хотин, чўри; *канизак* — ёш хизматчи хотин¹²⁸

Кўринадики, -ак (-к) аффикси қадим кичрайтиш маъносини ифодалаш учун қўлланган. Аммо кейинчалик унинг бу функцияси пассивлаша бориб, охири нейтраллашган ва саноқли сўзлар составидагина формал белгисини сақлаган, деб қараш мумкин. *Бугдойиқ* сўзи «бугдойзор», «бугдойлик»¹²⁹ тарзида ҳам изоҳланадики, унинг кичрайтиш аффикси бўлганлигига шубҳа туғилади.

А. Н. Кононов отларда субъектив баҳо ифодаловчи аффиксларга, юқорида санаб ўтилганлардан ташқари,

¹²⁴ Расторгуева В. С. Краткий очерк грамматики персидского языка; Миллер Б. В. Персидско-русский словарь, с. 1086.

¹²⁵ Миллер Б. В. Персидско-русский словарь, с. 339, 343, 349.

¹²⁶ Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. Тошкент, 1953, 298-бет.

¹²⁷ Уша луғат, 319-бет.

¹²⁸ Уша луғат, 151—152-бетлар.

¹²⁹ Зарифов Ҳ. Дostonлар: Интизор, Нурали. Тошкент, 1964, 278-бет.

-**(а)ч**, -**(и)ч**: *боғич*, *бекач*; -**қоқ** (**ғоқ**), -**как** (**гак**): *эркак*, *тўзғоқ*, *қопқоқ*; -**ка** (-**га**): *йўлка*, *энага*, *отақа*¹³⁰ кабиларни, А. Ғ. Ғуломов эса -**ч**: *тоқач*, *қарич*, *бекач* (*бикач*), *боғич*; -**ка** (-**га**): *йолка*, *энага*; -**ан** (-**ин**, -**ун**): *тозан*, *боғин*, *тугун*¹³¹ кабиларни ҳам киритади. Буларни ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан отларнинг синтетик формалари деб ҳисоблай олмаимиз.

Маълумки, ўзбек адабиёти кейинги йилларда бошқа тиллардан таржима қилинган бадий асарлар ҳисобига ҳам бойиб бормоқда. Рус тилидан ёки рус тили орқали бошқа тиллардан таржима қилинган асарлар эса бадий таржимада салмоқли ўрин эгаллайди. Бадий асарни таржима қилиш учун ҳар иккала тилнинг луғат бойлигини, грамматик воситаларини, жумладан, эркалаш ва кичрайтиш, қочиреқ, киноя ва шичинг, юмор ва ҳазил-мутойба формаларини билиш зарур. Аммо оригиналдаги турли хил модал маъно оттенкалари таржимада ҳаммавақт ҳам муваффақиятли чиқавермайди. Шунинг учун бўлса керак, баъзан атоқли отларнинг кичрайтиш-эркалаш ва ҳурмат формалари таржима қилинмай, ўз ҳолича, оригиналдагидек берилади. Қуйидаги мисолларга қаранг: *Мени жигарғўшаларим: Ирина, Анатолий, қизларим — Настенька билан Олюшка лар кузатиб чиқишди* (М. Шолохов). *Қуйиб юбор, Марфуша, йзимизникилар, кеча кўчиб келишган* (И. Содиқов). *Зерикиб кетяпман, Васюта! Тушунсанг-чи, тошюрак казачкам!* (С. Бабаевский). *Бекорга кўнглингни бузгансан, Мишук! Бу хаёлларни қаердан олдинг?* (В. Юксерн). Бу мисоллардаги *Настенька*, *Олюшка*, *Марфуша*, *Васюта*, *Мишук* сўзлари рус тили нуқтаи назаридан отларнинг кичрайтиш-эркалаш формалари ҳисобланса ҳам, уларни ўзбек тили нуқтаи назаридан отларнинг модал формалари қаторига киритиб бўлмайди. Чунки биринчидан, ўзбек тилида ана шундай формаларни ясовчи -*оньк-а* (-*еньк-а*), -*уш-а* (-*юш-а*), -*ушк-а* (-*юшк-а*), -*она* (-*ёна*) каби аффикслар¹³² йўқ. Иккинчидан, бундай формалар орқали ифодаланадиган турли хил модал маъноларни шу тилни билган кишиларгина ажрата оладилар.

¹³⁰ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 126—129.

¹³¹ Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, с. 22.

¹³² Қаранг: Грамматика русского языка. I. Фонетика и морфология. М., 1960, с. 229, 265, 267, 269; Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык. Фонетика и морфология. М., 1961, с. 211—214.

Баъзан ўзбек ёзувчиларининг она тилида ёзган асарларида ҳам шунга ўхшаш формаларни учратамиз. Бунда ўзбекча ном (исм)ларга рус тилида субъектив баҳо ифодаловчи аффикслар қўшилиб келади. М.: «Биласанми, Камалчик,— деди Сония,— деразамизга яхши штора олмасак ҳеч бўлмайди. Нима бу халас-тойларнинг уйидек» (Ш. Сулаймон). — Рисолатхон, Камолахон, Муниречка, Гулноречка... («Муштум»). — Вой, шунақами, Лаълишка! — пичинг қилди эр (Ф. Мусаёнов).

Ҳар иккала ҳолатдаги формаларни ҳам ёзувчи кичрайтиш-эркалаш маъноларини ифодалаш воситаси сифатида эмас, асардаги персонажлар тилини (нутқини) индивидуаллаштириш, ўзига хос хусусиятларини кўрсатиш мақсадида бадий услуб сифатида қўллаган. Шунинг учун ҳам бундай формаларни отларнинг модал формалари деб ҳисоблаб бўлмайди.

Шунга ўхшаш мисолларни қардош тиллардан таржима қилинган асарларда ҳам учратиш мумкин. Масалан, қирғиз тилидан таржима қилинган асардан олинган қуйидаги икки мисолга диққат қилайлик: — *Қуке¹³³, сендан бир илтмосим бор, хўн дегин*, — деди Қурмонга (Т. Сидиқбеков). *Имаке (Имонбойга)*. *Айсараланинг мазаси қочганми дейман, пиёда юриб қолибсиз* (Т. Сидиқбеков). Бу мисоллардаги *қуке*, *имаке* сўзлари қирғиз тили нуқтаи назаридан отнинг кичрайтириш-эркалаш формаси ҳисобланади, чунки у отнинг қисқарган формасига *-ке* кичрайтиш-эркалаш аффиксини қўшиш орқали ясалган. Маълумки, бу аффикс қозоқ, қирғиз ва қорақалпоқ тилларида кичрайтиш-эркалаш аффикси¹³⁴ саналади. Аммо бу аффиксларни ўзбек тили нуқтаи назаридан отларнинг модал формаси деб ҳисоблаб бўлмайди, чунки ўзбек тилида бундай аффикс йўқ.

Кичрайтиш-эркалаш ва ҳурмат формаларининг аффиксоидлар орқали ясалиши

Отлардаги модал маъно ифодаловчи синтетик формалар аффиксоидлар ёрдамида ҳам ясалиши мумкин.

¹³³ Бу формани қозоқ тилидаги *коке* (ака маъносидаги) сўзи билан аралаштирмаслик керак.

¹³⁴ Современный казахский язык, с. 150; Батманов И. А. Грамматика киргизского языка. Фрунзе, 1940, с. 39; Дыйканов К. Имя существительное в киргизском языке, с. 54; Баскаков Н. Н. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. М. — Л., 1952, с. 179.

Аффиксоидларга тилшунослар турлича муносабатда бўлиб келмоқдалар. А. Н. Кононов, В. В. Решетов, А. А. Юлдашев, Е. И. Убрятова, Қ. Шарафутдиновалар *жон, хон, ой* сўзларини тўғридан-тўғри аффикс¹³⁵ деб номласалар. З. Маъруфов *-жон, -хон, -ой* ларни «эркалаш-кичрайтиш аффикслари» деган сарлавҳа остида берса ҳам, *-жон* ўз маъносидан ташқари аффикс вазифида қўлланади деса, *-ой* ни аффикс деб атайди¹³⁶ А. Ф. Гуломов «*жон, хон, ой, хона* каби элементлар ҳозир асл лексик маъноси билан алоқасини узиб, қўшимчалашиш процессини кечирмоқда»¹³⁷ дегани ҳолда, кейинроқ тўғридан-тўғри аффикс¹³⁸ деб атайди. М. Шамсиева *жон, хон, биби, ой, пошша, бек, бой (вой), той, қўзи* кабиларни «ўз асл маъноларини йўқотиб аффикс сифатида қўлланадиган сўзлар» деса, бошқа бир ўринда уларга нисбатан «элементлар»¹³⁹ терминини қўллайди. Н. Исматуллаев эса *хон, пошша, ниса, хўжа, жон, бой, ой* кабиларни қўшимча сўзлар (қўшимча отлар)¹⁴⁰ деб кўрсатади. Н. А. Баскаков қорақалпоқ тилидаги *малкўора* (молқўра, молхона), *ас-кўана* (ошхона), *шартнама* (шартнома) сўзларининг иккинчи компоненти (*-кўора, -кўана, -нама*) ни аффикс сўзлар деб атайди, шу билан бирга, *-кўора* сўзи ўзининг мустақил маъноси (двор, помещение) да ҳам ишлатилиши мумкинлигини айтади¹⁴¹. Н. М. Шанский туркман тилидаги *китابخана* сўзининг *-хана* морфемасини «суффиксоид»¹⁴² деб

¹³⁵ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 127; Решетов В. В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка, с. 103; Юлдашев А. А. Звательные слова в тюркских языках. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, с. 332—333; Убрятова Е. И. Исследования по синтаксису якутского языка, с. 268—269; Шарафутдинова К. Формы субъективной оценки в русско-узбекский и узбекско-русский словарях. — Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 3-китоб. Тошкент, 1961, 523-бет.

¹³⁶ Маъруфов З. Сўз состави. От ва сифат, 44—45-бетлар.

¹³⁷ Гуломов А. Ф. Ўзбек тилида сўз ясаш йўллари ҳақида, 41-бет.

¹³⁸ Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, с. 21—24.

¹³⁹ Шамсиева М. Ўзбек тилида субъектив баҳо билдирувчи отлар, 248-бет.

¹⁴⁰ Исматуллаев Н. Эвфемизм, ундан фойдаланиш сабаблари ва маъно турлари. ТДПИ илмий асарлари. 42-том, 1-китоб. Тошкент, 1963, 32—34-бетлар.

¹⁴¹ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II, с. 184.

¹⁴² Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию и лексикологии. М., 1959, с. 58.

атайди. Г. И. Рамстедт бу типдаги морфемаларни бир асариди аффикс¹⁴³ деб ҳисобласа, бошқа бир асариди «аффикслашган сўз»¹⁴⁴ дейди. Э. Бегматов ҳам ўзбек тилидаги *-бой, жон, -той, -бек, -ой, -хон* кабиларни эр-калалаш ва кичрайтиш маъно оттенкаларини билдирувчи аффикслашган сўзлар¹⁴⁵ дейди. С. Усмонов ўзининг бир қатор ишларида *хона, кор, нома, соз, поя, бачча (вачча)* каби сўзлар алоҳида сўз сифатида ишлатилишидан ташқари *ошхона, чойхона, пахтакор, шартнома, станоксоз, шолিপоя, қулвачча* каби сўзларда сўз ясовчи аффикс вазифасини бажарганлигини кўрсатиб, ана шундай «аффикслашган сўзлар»ни аффиксоидлар деб атайди ва *болажонлик* сўзидаги *-жон* морфемасини аффиксоидга киритади¹⁴⁶.

Демак, тилшуносликда биз аффиксоид деб ҳисоблаган морфемалар аффикс, аффикс вазифасида келган сўз, аффикслашган сўз, суффиксоид, қўшимча сўзлар, аффиксоид каби турлича номлар билан атаб келинади.

Аффиксоид ҳали тамомила, том маънода, аффикс деб ҳисоблаш мумкин бўлмаган, баъзан ўз асл маъносида ҳам қўлланадиган, кўпинча эса ё сўз ясовчи, ё форма ясовчи аффикс вазифасида ишлатиладиган, яъни аффикслашиш жараёнида бўлган морфемалардир. Солиштиринг: 1. *Жьгэр богэнингдэн кейгн жонинг эчьркэнде* (Тошк.). 2. *Ўзининг бобоси ҳам яхши одам, болажон, меҳрибон* (С. Анорбоев). 3. *Биз хайрли ишга отландик, хотинжон* (А. Муҳиддин). Биринчи мисолда *жон* ўз асл маъносида («душа»), иккинчи мисолда сўз ясовчи, учинчисида эса модал форма ясовчи аффикс сифатида қўлланганлиги кўриниб турибди. Бундан ташқари, бу морфемаларнинг эгалик ва сон қўшимчасидан гоҳ олдин, гоҳ кейин кела олиши ҳам унинг аффикс эмас, аффиксоид эканлигини кўрсатади. Қиёсланг: *Яхшиямки, қайнижоним бор экан, уй ишларида менга қарашиб тура-*

¹⁴³ Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание, с. 186, 241.

¹⁴⁴ G. J. Ramstedt. Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. Bd. 2, Helsinki, 1952, 16-бет.

¹⁴⁵ Бегматов Э. Киши номларининг отлашиш йўли билан юзага келиши. — Тилшунослик ва адабиётшуносликка оид тадқиқотлар. Тошкент, 1965, 54-бет.

¹⁴⁶ Усмонов С. Сўз ясовчи аффиксоидлар. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1963, 3-сон; Уша автор. Ҳозирги ўзбек тилида сўзнинг морфологик тузилиши, 210-бет; Уша автор. Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари, 124—128-бетлар; Уша автор. Морфологические особенности слова в современном узбекском языке. АДД. Ташкент, 1964, с. 69—71.

ди (Оғзаки нутқ). *Қуш жонларни олқишлар пионер Дилшод* (Қ. Муҳаммадий).

Аффиксоидлар қаторига киритиладиган морфемалар бир хилда эмас. А. Н. Кононов, А. Ғ. Ғуломов, С. Усмоновлар *-жон, -хон, -той, -ой, -вой (-бой)*¹⁴⁷; З. Маъруфов *-жон, -хон, -ой*¹⁴⁸; Г. И. Рамстедт *-дан, -кан*¹⁴⁹; «Ҳозирги қозоқ тили»нинг авторлари *-тай, -жан*¹⁵⁰; Е. И. Убрятова *-тай, -каан, -чаан*¹⁵¹; М. Шамсиева *-жон, -хон, -ой, -бой (-вой), -той, -биби, -бика, -поиша, -бек, -қўзи*¹⁵² ларни аффиксоидлар қаторига киритадилар. Ўзбек тилида яна *-ниса (-нисо), -бону (-вону, -вони), -бий// -бек, -буви (-був), -биби, -зор, -шо* аффиксоидлари ҳам учрайди.

-жон аффиксоиди. Бу аффиксоид аслида форс-тожик тилидаги *жон* («душа») сўздан келиб чиққандир. Ҳозирги ўзбек тилида *жон* уч хил маънода қўлланади: 1. Мустақил сўз сифатида контекстда киши, одам (*оиламиз олти жондан иборат*); юрак, дил, кўнглил маъносида (*жондан севмоқ*), жаҳлланмоқ, қўрқмоқ (*жони чиқиб кетди*). 2. Сўз яшашда (*одамижон, кеккаймажон, силамажон* каби). 3. Форма ясовчи аффиксоид сифатида. Бундай ҳолларда отларга, отлашган ва баъзан отлашмаган сифатларга қўшилиб, отларнинг кичрайтиш-эркалаш ва ҳурмат формаларини ясайди.

Унинг ифодалайдиган модал маънолари тилшунослар томонидан турлича талқин қилинади. Чунончи, А. А. Юлдашев эркалаш аффикслари (*жон* ҳам назарда тутилади — *Р. И.*) ундалма составида сўзловчининг тингловчига бўлган интим муносабатини билдиради, дейди ва ўзбек тилидаги *опажон//ойижон, буважон, тоғажон, холажон, аммажон, Акмалжон, Ҳафизжон*; туркман тилидаги *эжежан* (онага нисбатан), *мамажан* (бувига нисбатан), *бабажан, акажан* (отага нисбатан), *дайижан* (амакига нисбатан), *дайзажан* (холага нис-

¹⁴⁷ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 127—130; Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, с. 23—24; Усмонов С. Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари, 124—128-бетлар.

¹⁴⁸ Маъруфов З. Сўз состави. От ва сифат, 44—45-бетлар.

¹⁴⁹ Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание, с. 186.

¹⁵⁰ Современный казахский язык, с. 150.

¹⁵¹ Убрятова Е. И. Исследования по синтаксису якутского языка, с. 268—270.

¹⁵² Шамсиева М. Ўзбек тилида субъектив баҳо билдирувчи отлар. — Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 2-китоб. Тошкент, 248-бет.

батан), *Оразжан, Гозелжон*; озарбайжон тилидаги *халачан, Экбарчан, Пашачан, Эминэчан, Фәридачан* каби мисолларни келтиради¹⁵³. А. Н. Кононов ва В. В. Решетовларнинг кўрсатишича, *-жон* отларнинг кичрайтиш-эркалаш формасини ясайди¹⁵⁴. А. Ф. Ғуломов, Қ. Шарафутдиноваларнинг кўрсатишича, бу аффикс эркалаш маъносини¹⁵⁵. М. Шамсиеванинг кўрсатишича, ўрни билан эркалаш ва ҳурмат маъносини билдиради¹⁵⁶; Г. И. Рамстедтнинг фикрича, у кичрайтиш аффикси¹⁵⁷; З. Маъруфов бу аффиксни эркалаш, севги изҳори учун бадий ифода воситаси¹⁵⁸ деб ҳисоблайди; Е. И. Убрятованинг кўрсатишича, ёқут тилига бу аффикс тунгус-маньчжур тилидан кирган бўлиб, у кичрайтиш-эркалаш, баъзан камситиш маъноларини ифодалайди¹⁵⁹, С. Усмоновнинг фикрича, *-жон* аффиксоиди эркалаш ва ҳурмат маъносини ифодалаш учун хизмат қилади¹⁶⁰.

Демак, бу аффиксоид, юқорида айтилганидек, ҳозирги ўзбек тилида баъзан сўз ясайди, кўпинча эса сўзнинг лексик маъносига эркалаш, эркалаш-суйиш, ҳурмат, кесатиш, ирония, пичинг каби модал маънолар қўшади. Бундай маънолар, одатда, контекст орқали реаллашади.

Отларнинг *-жон* аффиксоиди орқали ясалган кичрайтиш-эркалаш ва ҳурмат формалари қуйидагича модал маъно оттенкаларига эга бўлади:

1. Шахс билдирувчи атоқли отларга қўшилиб, эркалаш, суйиш, ҳурмат маъноларини билдиради. М.: *Э, Муталжон, келинг, укам! Қани юқорига чиқинг!* (У. Назаров). «*Белга қамиш боғлаб хизматни биз қиламиз-да, Талъатжон!*...» — *деди йигит* (У. Назаров).

¹⁵³ Юлдашев А. А. Звательные слова в тюркских языках, с. 332—333.

¹⁵⁴ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 127.

¹⁵⁵ Решетов В. В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка, с. 103.

¹⁵⁶ Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание, с. 186.

¹⁵⁷ Шамсиева М. Ўзбек тилида субъектив баҳо билдирувчи отлар, 248-бет.

¹⁵⁸ Маъруфов З. Сўз состави. От ва сифат, 44-бет.

¹⁵⁹ Убрятова Е. И. Исследования по синтаксису якутского языка, с. 269—270, 274—275.

¹⁶⁰ Усмонов С. Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари, 125-бет.

*Биринг гўзал, биринг яна дурдона,
Кўзинг очгин, Зулфизаржон, на бўлди?*
(Ислом шоир).

Баъзан бундай форма орқали сўзловчи ўша шахсга нисбатан ўзининг нафратини ифодалаши, унга киноя, пичинг, қочириқ қилиши ҳам мумкин. М.: *Худойқулов: «Қудратжон хазратлари муборак қадамлари етган жойга муқаддас қаср қурдилар, энди савлат тўкиб, ўтиришларини кўрасиз», — деб пичинг ҳам қилиб қўяди* (Ж. Абдуллахонов).

-жон аффиксоиди баъзан ўрин, жой, макон маъносидаги атоқли отларга қўшилиб келиши ҳам мумкин. Бунда ҳам сўзловчининг мазкур объектга нисбатан ижобий муносабати — ҳурмати, севиш-суйиши, муҳаббати ифодаланади. М.:

*Тоғамиз хат ёзган Марғилонжондан,
Уландек юртимиз жон билан тандан*
(У. Исмоилов).

Оҳ, оҳ, Ертепажон, Ертепа, минг ўргулсам арзийди-я сандан (Ж. Абдуллахонов).

2. Бу аффиксоид шахс маъносини англатадиган турдош отларга қўшилиб келганида ҳам ўша шахсни ҳурматлаш, суйиш-севиш, эркалаш, ҳазил аралаш эркалаш-суйиш маъноларини ифодалайди. М.: *Гапимга хафа бўлмадингизми, опа жон?* (И. Раҳим). *Битта сув олиб чиқиб бергин, бола жон.*

3. -жон аффиксоиди орқали ясалган форма баъзан контекстда сўзловчининг ялиниши, ёлвориши, илтижо қилишини ифодалаши мумкин. М.: *Кейин, дўхтиржон, суюкларим сирқираб оғрийдиган бир дарди бедаво касалим ҳам бор* (С. Анорбоев). *«Опа жон, мени қийнаманг», — деб ялинди Гулчиroy* (Ж. Абдуллахонов).

4. -жон аффиксоиди ҳайвонлар, ўсимликлар, турли ҳашаротлар, қушлар, ҳатто нарса ва предметларнинг номларига ҳам қўшилиб келиши мумкин. Бироқ бундай пайтда бу отларнинг маъноси «шахслаштирилади», яъни сўзловчи уларга одамлар билан муносабатда бўлгандагидек мурожаат қилади. М.: *Доктор деди: «Маймун жон, меникида яшайвер* (Н. Чуковский). *Роса хумори эдим, махорка жон* (З. Фатхуллин). *Вой, мунча ҳам иссиқсиз, Калош жон, мана бу қизил пахмоққа ўхшаш кўйлақларингиз бир зумда мени иситиб юборди-я* (Р. Файзий).

5. Баъзан табиатдаги нарса ё ҳодиса маъносини билдирувчи от шахс маъносини билдирувчи от билан нисбатланиб, сўзловчининг унга ижобий муносабатини, севиш-суйишини ифодалайди. М.:

Эркин ҳам сўзлаб кетди:

— Менимча, куз тоға жон,

Баб-баравар тўрт фасл (Қ. Муҳаммадий).

Баъзан эса, аксинча, шахс маъносини билдирувчи от ўрнида нарса ё предмет маъносини билдирувчи от -жон аффиксоидини олган ҳолда шу шахсни эркалаш-суйиш учун ишлатилиши мумкин.

6. Фикрда предмет деб тушуниладиган отлар ҳам юқоридаги аффиксоидни қабул қилиб келиши мумкин. Бунда ҳам эркалаш, эркалаш-суйиш маънолари ифодаланadi. М.:

Эртакжоним, эртакжон,

Сиз эмассиз эрмакжон (Қ. Муҳаммадий).

7. Отлашган ва отлашмаган сифатларга ҳам -жон аффиксоиди қўшилиб келиши мумкин. Бундай ҳолда ҳам у эркалаш-суйиш, ижобий муносабат маъноларини ифодалайди. М.: «*Ҳой, говмишжон, говмишжон*», — деб яна соға бошлайди (Ё. Шукуров). *Уруш тамом бўлса, бу «борса келмас» йўлдан уйга тирик қайтсам, Ўзбекистоннинг дилбаржон шойиларидан бир чамадон юбораман (Ойбек).*

-жон аффиксоиди ҳақида фикр юритилар экан, яна қуйидагиларни таъкидлаш лозим:

1. -жон аффиксоидидан кейин келган эгалик аффикси ҳам модал маъно ифодалашда муҳим роль ўйнайди, яъни у ортиқ ҳурматлаш, суйиш-севиш маъносини кучайтириш, таъкидлаш учун хизмат қилади. М.: *Ҳа, бувижон, қачон келади ойижоним?* (И. Раҳим).

Икки бўлса ёлғиз бошинг,

Армоним шу, болажоним (Зулфия).

2. Баъзан бу аффиксоид атоқли ва турдош отнинг лексик составига сингиб кетган бўлиб, бундай формалардаги эркалаш, ҳурмат каби модал маънолар сезилмайди. М.: *Зоҳиранинг ойиси Улжон холанг келдилар, кириб сўраб чиқ!* (А. Тожимуротов). *Потинжондан тўрғаб, шакароб қил, қизим (Фарғ.).* Ҳозирги ўзбек тилидаги, *Дадажон, Отажон, Бобожон, Қоражон* каби отларни ҳам шу типга киритиш мумкин.

Бундай отларнинг модал маъно ифодаловчи синтетик формалари ё ана шу формаларга бошқа аффиксоидни қўшиш ёки унинг составидаги аффиксоидни тушириб қолдириш йўли билан* ясалади. М.: *Ия, сизмидингиз, Отажонбой? Сизни келиб олиб кетадилар деб, дадамнинг бошини қотирган эканман-да* (Р. Азиз-хўжаев).

3. Ўзбек тилида грамматик жинс (род) категорияси мавжуд бўлмаганидек, бу аффиксоиднинг қўлланиши ҳам жинсларга нисбатан фарқсиз (нейтрал)дир. Тўғри, унинг қўлланиш доираси шевалараро фарқ қилиши мумкин. Масалан. Андижон, Фарғона, Тошкент шеваларида *-жон* аффиксоиди кўпроқ эркакларнинг номларига, Хоразм шевасида эса, аксинча, кўпроқ аёлларнинг номларига қўшилиб келади.

4. *-жон* аффиксоиди орқали ясалган модал формалар отларнинг кичрайтиш-эркалаш ва ҳурмат формалари қаторига киритилар экан, бундаги «кичрайтиш-эркалаш» терминини том маънода тушунмаслик керак. Бу термин шартли равишда қўлланган, чунки *-жон* аффиксоиди орқали ясалган форма контекстда эркалаш, эркалаш-суйиш, ҳурмат, ҳазил аралаш эркалаш, баъзан эса пичинг, ирония, кесатиш каби модал маъноларни ифодалайди, аммо унда кичрайтиш маъноси англашилмайди. М.: *Ягона билан жажжигина Давронжон ҳам уйғондилар* (И. Раҳим). Бу мисолдаги эркалаш маъносининг кичрайтиш оттенкаси билан ифодаланиши шу отдан олдин келган *жажжигина* сўзи туфайли англашилади, агар бу сўз тушириб қолдирилса, *Давронжон* формаси орқали юқоридаги маъно (кичрайтиш) тушунилмайди.

-той аффиксоиди. Бу аффиксоиднинг генезиси тўғри-сида турли фикрлар мавжуд: А. Н. Кононов «-той аффикси -лоқ дан келиб чиққан деб тахмин қилиш туркий тилларда маълум бир позицияда *л, т, к, й*, ундошларининг бир-бирига мос келишига асослангандир»¹⁶¹ деса, А. Ғ. Гуломов «Бу аффикс орқали ифодаланадиган маъно унинг келиб чиқишини *той (жеребёнок)* сўзи билан боғлаш мумкинлигини тақозо қилади»¹⁶² дейди. Биз-

* Аффиксоидни тушириб қолдириш йўли билан модал форма ясаш ҳақида қуйироқда фикр юритилади.

¹⁶¹ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 129—130.

¹⁶² Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, с. 22.

нингча ҳам *-той* аффиксоидини *той* сўзига боғлаш тўғрироқдир.

Маълумки, ўзбек тилида болаларни эркалаш-суйиш мақсадида, *қўзи, қўзичоқ, қулун, қулунчоқ, той, тойчоқ, тойча, бўта, бўталоқ* сўзлари ишлатилади. Бу эса ўзбек халқининг қадимий социал ва иқтисодий ҳаёти билан чамбарчас боғлиқдир. Чунки ота-боболаримизнинг, деҳқончилик билан бир қаторда, чорвачилик билан ҳам шуғулланганликлари тарихдан, халқ дostonларидан маълум.

-той аффиксоидини Е. И. Убрятова, А. Ф. Гуломовлар кичрайтиш-эркалаш аффикси¹⁶³; А. Н. Кононов кичрайтиш формасини ясовчи¹⁶⁴; С. К. Кенесбаев эркалаш-ҳурматлаш аффикси¹⁶⁵; «Ҳозирги қозоқ тили»нинг муаллифлари экспрессив баҳо ифодаловчи¹⁶⁶; И. А. Батманов қирғиз тилига қозоқ тилидан кирган эркалаш формасини ясовчи аффикс¹⁶⁷; М. Шамсиева, Қ. Шарафутдиновалар эркалаш маъносини ифодалайдиган аффикс¹⁶⁸ деб кўрсатадилар. Айрим қирғиз тили мутахассисларининг фикрича, *-той* аффикс эмас, кичрайтиш-эркалаш формасини ясовчи ёрдамчи сўз («служебное слово»)¹⁶⁹.

Бизнингча, *-той* ни том маънодаги аффикс деб ҳисоблаш мумкин эмас, чунки у ҳозирги ўзбек тилида, бир томондан, ўз мустақил маъносида ҳам қўлланади. М.: *Мусобақани қизитиш учун... Обид кетмоннинг ғунон той қўйиш таклифи маъқул* (А. Қодирий). Бундай пайтда у мустақил сўз сифатида *-ча, -чоқ* сингари кичрайтиш-эркалаш аффиксларини қабул қила олади. М.: *Тогда той ча кишнайдди от бўлдим деб, ёр-ёр* (Ёр-ёр). Иккинчи томондан, форма ясовчи аффиксоид сифатида эркалаш, эркалаш-суйиш каби модал маъноларни ифодалаши мумкин: М.: *Хўжа, Хўж а т о й. Болагинам-эй бугун дарсингга бормоқчи*

¹⁶³ Убрятова Е. И. Исследования по синтаксису якутского языка, с. 266—269; Гулямов А. Г. Кўрсатилган асар, 19—22-бетлар.

¹⁶⁴ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 130.

¹⁶⁵ Кенесбаев С. К. Грамматика казахского языка. Алма-Ата, 1941, с. 57.

¹⁶⁶ Современный казахский язык, с. 150.

¹⁶⁷ Батманов И. А. Грамматика киргизского языка, с. 39.

¹⁶⁸ Шамсиева М. Ўзбек тилида субъектив баҳо билдирувчи отлар, 248-бет; Шарафутдинова Қ. Формы субъективной оценки, с. 523.

¹⁶⁹ Қаранг: Юдахин К. Киргизско-русский словарь. М., 1940, с. 476.

масмисан? (Б. Сўқпақбоев). Учинчи томондан, у сўз ясовчи аффикс сифатида ҳам қўлланиши мумкин. М.: *Маҳалла оқсоқолларидан уч-тўрт киши норинга гўшт, кулчато й тўғрашга тушишибди* (Ҳ. Ғулом).

Форма ясовчи сифатида *-той* аффиксоидининг қўлланиши қуйидагича:

1. Шахс билдирувчи атоқли отларга қўшилиб, сўзловчининг ўша шахсни севини-эркалашини ифодалайди. М.: *«Э, кел, чирогим, кел, Каримтой», — деди Салим бобо табассум билан* (Т. Абдурасулов..). *-той* аффиксоиди баъзан оғзаки нутқда қизларнинг номларига қўшилиб келиши ва юқоридагича маъно хусусиятига эга бўлиши мумкин. М.: *Нозтой* (Шаҳнозага), *ўзинг яхши қизсан-ку, бор кўчага чиқиб бир ўйнаб келгин* (Тошк.).

2. Қирғиз тилида *initaj* (укага нисбатан), *abataj* (акага нисбатан) каби шахс билдирувчи турдош отларга *-той* аффиксоиди эркин равишда қўшилавериши мумкин бўлгани ҳолда¹⁷⁰ ўзбек тилида бундай формаларни (*акатой, опатой, тоғатой* сингари) эркин ясаб бўлмайди. Аммо баъзан бундай формалар таржима асарларида учраб қолиши мумкин. М.: *Урф-одатни унутдингларми? Қалинни ота-онаси еди. Янганинг эсанга отойи бўлади!* (Т. Сидиқбеков).

3. *-той* аффиксоиди отлашган ва отлашмаган сифатларга ҳам қўшилиб келиши мумкин. Бундай ҳолда сифатдан англашилган белги орқали эркалаш-суйиш маъноси ифодаланади. М.: *Қаёққа тентирадинг, саёқтой* (Ойбек). *Айланай ширинтой қизимдан, мен ўзим бир овқат едириб қўяй* (Тошк.). Оқ-сарикдан келган кишиларга нисбатан, одатда, *сартой* формаси қўлланади. Бунда ҳам сўзловчининг эркалаши, ҳазил аралаш эркалаш-суйиши, ҳазил аралаш ҳурмати, ижобий муносабати ифодаланади. М.: *Бу сартойнинг қўлидан ҳамма нарса келади, қўли — гул* (Тошк.).

4. Бу аффиксоид орқали ясалган форма ҳам эгалик аффиксини олиб, ортиқ эркалаш, суйиш маъносини ифодалайди. М.: *Дуогўй кампир онаси уни — ёлғиз ўғлини эркалар экан: «Рустамтойим! Арслонтойим!» деб атамасмиди!* (Ойбек).

5. Баъзан *-той* аффиксоиди атоқли от составига сингиб, унинг ажралмас қисми бўлиб қолади. Бундай пайтда у на сўз ясайди, на сўзнинг лексик маъносига модал

¹⁷⁰ Қаранг: Батманов И. А. Грамматика киргизского языка, с. 39.

маъно қўшади: *Эртой, Нортой, Холтой* сингари. Бундай отларнинг эркалаш, севиш, ҳурмат ёки аксинча, менсимаслик, пастга уриш каби маъноларни ифодалаш учун хизмат қиладиган формалари гоҳ *-той* аффиксоидини тушириб қолдириш, гоҳ бошқа бир аффиксоидни қўшиш билан ясалади. М.: *Холимтой жон болам, менга бир ўғиллик қилгин, бир ёрдам бервор* (Тошк.).

-хон аффиксоиди. Бу аффиксоид ўзбек тилида анча кенг қўлланади. З. Маъруфов уни аслида *қоон, ҳоқон* сўзидан келиб чиққан¹⁷¹ деб ҳисоблайди. Э. К. Пекарский ҳам ёқут тилидаги *хаан* сўзини туркча *ка, -ан* ва *хан* (князь, подшо) сўзлари билан чоғиштиради¹⁷². Мўғулча *қаан* ҳам *хап* нинг худди ўзи¹⁷³. С. Е. Маловнинг кўрсатишича, уйғур тилининг турфан диалектидаги *хан* сўзи форсча *ахун, ахон* дан келиб чиққан¹⁷⁴. Е. И. Убрятова ёқут тилидаги *хаан* ни эмоционал сўзлар қаторига киритади. Унинг кўрсатишича, ёқут тилида *-каан* аффикси ҳам тез-тез учраб туради, у от ва сифатларга қўшилиб, отларнинг кичрайтиш-эркалаш формаларини ясайди¹⁷⁵. К. М. Черемисов ҳам бурят тилида *-хан* аффикси от ва сифатларнинг кичрайтиш-эркалаш формасини ясайди, дейди ва *басага(н)* (дочь), *басагахан* (дочурка)¹⁷⁶ мисолларини келтиради. Г. И. Рамstedт мўғул тилидаги *-қан*, тунгус тилидаги *-кан* аффикслари ҳақида сўз юритиб: «Мўғул тилида кўп қўлланадиган бу аффикс кичрайтиш маъносини ифодаловчи кўрсаткичдир. У тунгус тилида ҳам худди шу маънода қўлланади», — дейди ва мўғул тилидан *ақав* (короткий—қисқа), *ақавқан* (коротенький — қисқагина), *сајин* (хороший — яхши), *сајақан* (хорошенький — яхшигина, чиройликкина), *појан* (князь), *појақан* (княжич, княжна), тунгус тилидан *ривта* (нож—пичоқ), *ривтақан* (ножичек — пичоқча), *амут* (озеро — кўл), *амуткан* (маленькое озеро, пруд — кўлча) каби мисолларни келтиради¹⁷⁷.

¹⁷¹ Маъруфов З. Сўз состави. От ва сифат, 45-бет.

¹⁷² Пекарский Э. К. Словарь якутского языка. СПб. 1907; Л., 1930.

¹⁷³ Черемисов К. М., Румянцев Г. Н. Монгольско-русский словарь. Л., с.149.

¹⁷⁴ Малов С. Е. Уйгурские наречия Сибиряна. М. 1961, с. 168.

¹⁷⁵ Убрятова Е. И. Исследования по синтаксису якутского языка, с. 264—265, 266.

¹⁷⁶ Черемисов К. М. Бурят-монгольско-русский словарь. М., 1951, с. 97.

¹⁷⁷ Рамstedт Г. И. Введение в алтайское языковедение с. 186.

Ўзбек тилидаги *-хон* ни С. Усмонов ҳурмат маъносини ифодаловчи (қисман эркалаш оттенкаси билан) аффиксид¹⁷⁸; З. Маъруфов эркалаш-кичрайтиш маъносини билдирувчи¹⁷⁹, А. Н. Қононов кўпинча ҳурмат, баъзан кичрайтиш-эркалаш маъносини ифодалаш учун қўлланадиган аффикс дейди. А. Ғ. Ғуломовнинг кўрсатишича, у субъектив баҳо ифодалайди¹⁸⁰. С. Кенесбоев қозоқ тилидаги *-хан* ни кичрайтиш-эркалаш аффикси¹⁸¹ деб кўрсатади.

Ҳозирги ўзбек тилида *хон*, биринчидан, мустақил сўз сифатида қўлланиб, ўзига мустақил, ҳеч кимга тобе эмас, деган маъноларни ифодалайди. М.: *Хон қовоғини уйди, Булутлар ёмғир қуйди* (Ҳ. Олимжон). *Ўзи хон, кўланкаси майдон*. (Мақол). Маълумки *хон*¹⁸² сўзи дастурхон маъносини ҳам ифодалайди. Бу сўз юқоридаги (подшо маъносидаги) сўз билан ташқи томондагина ўхшаш, холос. Модал форма ясовчи *-хон* аффикси эса генетик жиҳатдан «подшо» маъносидаги *хон* сўзи билан боғлиқдир.

Иккинчидан, у аффиксид сифатида ҳурмат, эркалаш-суйиш, баъзан кесатиш, пичинг, ирония, менсимаслик каби модал маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади. Бу аффиксидни *китобхон, газетхон, журналхон* сўзларидаги тожик тилига мансуб бўлган *-хон* билан аралаштирмаслик керак.

-хон аффикси шахс билдирувчи атоқли отларга қўшилиб, сўзловчининг шу шахсга бўлган ҳурмати, эҳтиромини ифодалайди. Бунда оз бўлса ҳам эркалаш-суйиш маъноси англашилади. М.: *Салтанатхоннинг қадами қутлуқ. У билан бирга қўлимга салтанат ҳам келади* (С. Анорбоев). *Санобархон, раҳмат сенга қизим. Адашмасам, буғун икки юз эллик кило тердинг шекилли?* (Туйғун).

Баъзан сўзловчи нутқ қаратилган шахснинг ҳурматга нолийиқ эканлигини ифодалаш, унга нисбатан

¹⁷⁸ Усмонов С. Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари, 126-бет.

¹⁷⁹ Маъруфов З. Сўз состави. От ва сифат, 44—45-бетлар.

¹⁸⁰ Қононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 128; Гулямев А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, с. 24.

¹⁸¹ Кенесбаев С. К. Грамматика казахского языка, с. 56.

¹⁸² Б. В. Миллернинг кўрсатишича, *хон (хан)* форс тилида ҳам ноз-неъмат тўлдирилган дастурхон маъносида қўлланади. *Қаранг*: Персидско-русский словарь, с. 320 Хоразм шеваларида ҳам у баркаш фотиҳа қилиш учун қизниқига олиб бориладиган дастурхон, «патир» маъносида қўлланади. *Қаранг*: Абдуллаев Ф. А. Хоразм шевалари. I. Тошкент, 1961, 92-бет.

ҳурматсизлик, менсимаслик, кесатиш, пичинг каби субъектив муносабатларини билдириш учун ҳам *-хон* аффиксонидан фойдаланади. М.: *Хўш, Зиёда хон, кимдан сўрадингиз? Ё дадангиз Йўлдош ака экиб кетган эдими бу тутларни?* (Р. Азизхўжаев). *Шундай, Раиса хон, — деди Мастон хола... — Оёгингизни биллиб босинг, тушундингизми, ўғлимни иккинчи ҳақорат қилманг* (П. Қодиров).

Баъзан шахс ифодаловчи атоқли отга бир вақтнинг ўзида икки аффиксоид қўшилиши ҳам мумкин. Бундай ҳолда негизга қўшилган биринчи аффиксоиднинг маъноси нейтраллашади, модал маъно эса охириги аффиксоид орқали ифодаланади. М.: *Зиёд ака ўрнидан туриб, битта рюмкани олиб менга чўздилар: «Бўривой хон тўра, мана буни ол!»* (Н. Фозилов).

Ҳозирги ўзбек тилида *-хон* аффиксоиди фақат аёллар исмигагина эмас, балки эркаклар исмига ҳам қўшилиб келади: *Мир Алихон, Саидхон, Одилхон* сингари.

-хон аффиксоиди атоқли отнинг таркибий қисмига сингиб, ўзининг модал маъно ифодалаш хусусиятини йўқотиши ҳам мумкин. М.:

*Сўзимга қулоқ сол, жоним қайнимжон,
Сабаб бўлиб бу акангдан айирган,
Шукур қилай, энди ўлди Қорахон*
(Ф. Йўлдош).

Доктор бемор билан овора бўлганда, Она хон сунага чиқиб, Добротворцевнинг ёнида четдан кузатиб турди (Асқад Мухтор). Бу мисоллардаги *Қора, Она* сўзлари уларнинг составидаги *-хон* аффиксоиди билан бир лексик бутунликни ташкил этади¹⁸³. Шунини айтиш керакки, *-хон* аффиксоиди ўзбек тилида, умуман, кичрайтиш маъносини билдирмайди, шунинг учун ҳам бундай формани шартли равишда отларнинг кичрайтиш-эркалаш ва ҳурмат формалари қаторига киритиш мумкин.

-хон аффиксоиди шахс маъносини англатадиган турдош отларга қўшилиб келганида ҳам ҳурмат, эркалалаш-суйиш, ҳазил аралаш эркалалаш маъноларини ифодалайди. М.: *Ойи хонлар, еймиз-а?» — деди Мардон кампирларга мурожаат қилиб* (Ё. Шукуров). «*Сизга*

¹⁸³ Қаранг: Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 128; Маъруфов З. Сўз состави. От ва сифат, 45-бет; Шамсиева М. Ўзбек тилида субъектив баҳо билдирувчи отлар, 248-бет.

бахтли кексалик тилаймиз!» — деди Ягона қадрдон
отахонни қучоқлаб (И. Раҳим).

Шахс маъносини англатган турдош отларга *-хон*
аффиксоиди қўшилганда, баъзан сўзловчининг шу
шахсга нисбатан ҳазил аралаш ҳурмати, ҳазил аралаш
менсимаслиги, ҳазил аралаш эркалаш-суйиши сезилади.
М.: *Кампирхон, мулла Нлҳомжонга иссироқ, пичоқ*
ўтмайдиган қилиб бир пиёла қанд чойдан қуйиб бер
(М. Муҳамедов). *Олдин бундай ўтиринг, дўхтирхон,*
ҳи-и, ана (С. Анорбоев). *Ҳи-ҳи-ҳи, полвон эмиш. Битта*
бармоғимча кучинг йўғ-у... Полвон деб мени айтади,
пкахон! (О. Юсупов).

Баъзан бундай формалар пичинг, кесатик, ҳурмат-
сизлик, менсимаслик каби модал маъноларни ифодала-
ши мумкин. Бундай маънолар, одатда, контекстнинг
мазмунидан, оғзаки нутқда эса интонация ёрдамида
найқаб олинади. М.: *Холвой* (кўксига қўлини қўйиб,
пичинг билан). *Узр, опахон, вақтим зиқ!* (Уйғун).

Шахс оти ўрнида қўлланадиган бошқа отлар ҳам
-хон аффиксоидини олиб келиши мумкин. Бунда ҳам
шу от англатган шахсни ҳурматлаш, эркалаш-суйиш,
баъзан аксинча, унга нисбатан пичинг, киноя қилиш ка-
би маънолар ифодаланади. М.: *«Ҳой, қизлар, болалар,*
буни қаранглар-а, қулоғига кўзмунчоқ тақиб олинти...
Кўз тегармиш бу пошшахонга!»—деб Собира яна
қаҳ-қаҳлаб кулди (И. Шамшаров). *Вой... бу хатларнинг*
барини ўзингиз битганмисиз. Хатни ҳам қийворасиз-да,
афандихон! (С. Аҳмад).

Шахс отларидан бошқа отларга ҳам *-хон* аффиксо-
иди қўшилиб келиши мумкин. Лекин бундай пайтда,
-жон аффиксоиди орқали ясалган формалардаги каби,
ҳайвон, ўсимлик ёки жонсиз предмет маънолари «шахс-
лаштирилади». М.: *Ҳа энди қаерга боргандаям сти-*
пендияхонни йўлларига кўз тиккан кунлар ўтиб
кетди-ку? Тўғрими? (О. Ёқубов). *Лекин кабоб унга*
жилла ёқмади: «Кабобхонни биз томонларда пи-
ширсин-да!» деб қўйди ичида (Ойбек). *Чотқол тоғлари*
этакларидан мўралаган лолахон бўлса, ювиб дорга
ёйган ва қуриган қизил шоҳи кўйлақларини секин-аста
йиғиб оляпти (Ш. Тошматов).

-хон аффиксоиди баъзан отлашган ва отлашмаган
сифатларга қўшилиб, сифатдан англашилган белги ор-
қали шахсга нисбатан эркалаш-суйиш ёки, аксинча,
менсимаслик, пастга уриш, киноя, ирония, пичинг маъ-
ноларини ифодалайди. М.: *«Вой, бў-ў,— деди кимдир*
чўзиб, — қизи тушмагурнинг индамай юришида бир гап

бор девдим-а. Ана, писмиқхондан чиққан гап. Гапларига беш кетдик!» — деди захархандалик билан энсаси қотган Омонтой (Ж. Абдуллахопов).

-ой аффиксоиди. Бу аффиксоиднинг келиб чиқиши тўғрисида ҳам турли фикрлар мавжуд. А. Н. Кононовнинг кўрсатишича, -ой <-ай, <-қай, <-қоқ каби кичрайтиш аффиксидан келиб чиққан¹⁸⁴. А. Ғ. Ғуломов эса бу аффиксни ой («луна») сўзи билан чоғиштиради¹⁸⁵. С. Усмонов «-ой аффиксоиди афтидан, ойга ўхшатиш, гўзалликни қайд қилиш билан боғланган»¹⁸⁶, — дейди. Ҳозирги ўзбек тили фактик материаллари ҳам шу кейинги фикрлар ҳақиқатга яқинлигини кўрсатади. Чунки ўзбек тилида бўй етган қизларга, ёш чиройли жувонларга нисбатан уларнинг гўзаллигини ойга қиёслаш билан боғлиқ бўлган бир қанча сўз ва иборалар бор. Масалан: *ойдин, ой қиз, ойдин қиз, ойпопук, ойпарча, ойкулча, тўлганой, ойдаккина, ой деганда юзи бор, кун деганда кўзи бор* сингари. Я. М. Менажиев, Х. А. Азаматовлар томонидан тузилган луғатда ҳам *Ойбону* — ойсифат хотин, *Ойпошша* — гўзал, чиройли, *Ойсанам* — ойдек гўзал, чиройли, *Ойсара* — ойдек сара, *Ойсултон* — подшоҳлар ойи...¹⁸⁷ деб изоҳланади.

Ҳозирги ўзбек тилида *ой* мустақил сўз сифатида қўлланиб, *ой* («луна»), *ой* («месяц») маъноларини ифодалайди. Иккинчидан, унга аффикс қўшиш билан янги сўз ясаш мумкин: *ойдек, ойлик* каби. Учинчидан, у форма ясовчи аффиксоид сифатида отларнинг модал формаларини ясайди. Бу аффиксоиднинг қўлланиши қуйидагича:

1. -ой аффиксоиди хотин-қизларнинг исмларига¹⁸⁸ қўшилиб келиб, ҳурмат, эркалаш-суйиш маъноларини ифодалайди:

*Саримироҳўр келди десангиз,
Балки танир Орзигулой ўзимни* (Ислом шоир)

¹⁸⁴ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 128.

¹⁸⁵ Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, с. 23.

¹⁸⁶ Усмонов С. Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари, 126—127-бетлар.

¹⁸⁷ Менажиев Я. М., Азаматов Х. А. Исмнингизини маъноси нима? Тошкент, 1964, 52—53-бетлар.

¹⁸⁸ Бу аффиксоид эркакларнинг номларига ҳам қўшилиб келиши мумкин: *Оймирза, Ойбек, Ойхўжа* каби. Лекин бундай ҳолатда бу аффиксоид ҳеч қандай модал маъно ифодалаш хусусиятига эга эмас. М.: *Утганмиш Ойтой қассоб, Утакетган ноинсоф* (Қ. Муҳаммадий).

2. Шахс ифодаловчи турдош отга қўшилиб, юқоридагича маъно ифодалаш мумкин:

*Келинойнинг ҳарир экан оқ рўмоли,
Тўлин ойдаи жилваланар гул жамоли*

(Г. Жўраева).

3. Бу аффиксид баъзан шахс отларидан бошқа отларга ҳам қўшилиб келиб, шу отларнинг модал формасини ҳосил қилиши мумкин. Бундай пайтда ўша отнинг маъноси «шахслаштирилади» ва унга эркалаш-суйиш оттенкаси қўшилади. М.:

*Чироқлари қуёш оёй,
Ҳамма ер уларга жой* (Қ. Муҳаммадий).

Шундай қилиб, *-ой* аффиксиди ҳозирги тилда, асосан, хотин-қизларнинг номларига қўшилиб, уларни ҳурматлаш, эркалаш-суйиш каби модал маъноларни англатади. Чоғиштининг: *Адолатой, Баҳшоной, Турсунойлар Хулкар қиздай зулм кўрмадиларми, етти қароқчилар уларнинг қонуний ҳуқуқларига ваҳшийларча тажовуз қилмадиларми, қўш пичоқлар қайралмадими* (Ғ. Ғулом). *Кумуш оёй бўлса, сен эримни иширгансан, деб Зайнабнинг энка-тенкасини чиқарди* (А. Қодирий).

-вой (*-бой*) аффиксиди. А. Ғ. Ғуломов *бой* (*вой*) сўзи тамомила аффикслашган, деган фикрда. Шунинг учун ҳам у: «Ўзакнинг дастлабки маъноси билан алоқасини узган ва *Йўлдошбой, Тешабой* каби эркаклар номига қўшилган *бой* (бойлик эгаси, бой) элементи аффикс сифатида *-вай* формасида айтилади. Бу фонетик ўзгариш уни тамомила экспрессив маънони ифодаловчи аффиксга айлантирган. Бу формада у аёлларнинг исмига ҳам, ҳайвонларнинг номига ҳам (болалар нутқида) қўшилиб келади»¹⁸⁹, С. Усмонов эса «...*бой* сўзи ўтмишда кишиларнинг ижтимоий қатламларидан бўлган мулкдорларга мансубликни, шу билан борлиқ бўлган улуғлашни билдиради»¹⁹⁰ — дейди.

Бу аффиксид қуйидаги тарзда қўлланади:

1. Айрим сўз ҳолида қўлланганда ҳамда номларга қўшилиб келганда ўз асл маъносини («бой», «мулкдор») сақлайди. М.: *Бой бойга боқар, сув сойга оқар* (Мақол). *Бадалмат дума, Боқижонбойларга*

¹⁸⁹ Гулямов А. Ғ. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, с. 23.

¹⁹⁰ Усмонов С. Ҳозирги ўзбек тилида сўзнинг морфологик тузилиши, 210—211-бетлар.

айтиб уйларидан бутун гиламларини вокзалга чиқаришларини сўров керак (Ғ. Фулом).

2. Форма ясовчи аффиксоид сифатида ҳурматлаш, ҳазил аралаш эркалаш-суйиш, эркалаш каби маъноларни ифодалайди. Бундай модал маъноларни ифодалашда у кўпинча *-вой* формасида қўлланади. Бу аффиксоид шахс билдирувчи атоқли отларга қўшилиб келади. М.: *Тўғриси мен Кўканвойдан олган фактга, Чинчинидан тўғри келиб қолдим мотга* (Ғ. Фулом). Баъзан бу аффиксоид шахс маъносини билдирувчи турдош отларга ҳам қўшилиб келиши мумкин. Бундай пайтда эркалаш-суйиш маъноси ҳазил оттенкаси билан ифодаланади. М.: *Табелчивой» дейдилар. Ҳазилкаш қиз-жувонлар* (Ҳ. Пўлат).

Бу аффиксоид Тошкент шеvasида қариндош-уруғ, оила аъзоларини англатувчи турдош отларга ҳам қўшилиб келади. Бундай форма кўпинча болалар нутқида қўлланади: *дадавой, адавой, ойивой, опавой, акавой, аммавой, холавой, амакивой, тоғавой, опоқивой, буви-вой, бувавой, опо : тавой, кеннайивой, поччавой* сингари. Бундай форма ёш жиҳатдан катта бўлган шахсларнинг нутқида ҳам баъзан учрайди: *укавой, сингилвой* каби.

Шуни айтиш керакки, сўзловчи ўзидан кичикларга ўз тенгқурлари (*укавой, сингилвой, Салимвой, Нисорвой* сингари) ҳамда ўзидан катталарга мурожаат қилганида (*Турғун акавой, Раъноповой* сингари) *-вой* формасидан фойдаланади. М.: *Шу пайт ўғилчам келиб қўлимдан тортқилай бошлади: «Дадавой, булариз амрикалик эмас-ку»* (А. Несин).

Бу аффиксоид ҳайвон ва паррандалар, қушлар, турли ўсимликлар, жонсиз предметлар номларига ҳам қўшилиб келиши мумкин: *Олапарвой эшитар, Ҳавас завқ, хуши кетар* (Қ. Муҳаммадий). *Бу эскириб қолган инглизча дарслик эди. — «Инглишбой»ни ўзини ўрганиб тур* (Ҳ. Назир). *Мана, лайлаквойнинг ҳам ови юришган* (И. Муқимов). *Шамолвойни тутолмай, Камолвой жиғибийрон* (Қ. Муҳаммадий).

Одам тана аъзоларининг номлари, ер ва осмон оид жисмларнинг номлари ҳам баъзан *-вой* аффиксоидини қабул қилиб келиши мумкин. Бунда ҳам ула нутқда «шахслаштирилади», шу билан бирга, сўзловчининг ижобий муносабати, эркалаш-суйиши ифодаланади. М.: *Нозимвой англасинлар, Хизматими оёқни, Де туриб оёқвойни Томири тортиб кетди.* (Қ. Муҳам

мадий). *Бирдан Ой Қуёш войнинг нур юзига, Ҳовуч-ҳовуч игна ўқлар сочган эмиш* (Қ. Муҳаммадий).

Шахс билдирувчи атоқли ва баъзан турдош отларга қўшилиб келган *-вой (-бой)* аффиксоиди айрим вақтларда сўзловчининг шу шахсга нисбатан салбий муносабатини (кесатиш, киноя, меъсимаслик, камситиш каби) ифодалайди. М.: «*Нишонбой* (Нишон — бойнинг эшигидаги қарол), *бу саволинг палагда чиқди, бориб Оқилхонтўрадан бошқа савол олиб келгин!*» — деди (А. Қаҳҳор). *Мен бўлсам, у айтгандай студентвой ҳам эмасман* (Ч. Айтматов).

Баъзан оғзаки нутқда шахс билдирувчи атоқли отга *-вой (-бой)* аффиксоиддан сўнг III шахс кўпликдаги эгалик аффикси қўшилади. Аммо бундай формалардан эгалик аффиксининг маъноси англашилмайди, балки эркалалаш-суйиш маъноси ифодаланади. М.: *Ҳа, Раънов ойлари, аҳволлар қалай?* (Тошк.).

-вой (-бой) аффиксоиди баъзан шахс маъносини билдирувчи атоқли ва турдош отнинг таркибий қисми сифатида қўлланиши мумкин. М.: «*Қаёқдан келади?*» — деди *парвойи-палак Қўзивой ака* (С. Абдуқаҳҳор). *Менинг номим Яхшивой, Укам номи Нақшивой* (Қ. Муҳаммадий). *Бир қўйчи бой бор Отабой деган* (Ойбек). Келтирилган мисоллардаги *Қўзивой, Яхшивой, Нақшивой, Отабой* отларини *-вой (-бой)* аффиксоидларисиз қўллаш мумкин эмас.

-бек (-бий) аффиксоиди. *Бек*¹⁹¹ сўзи қўйидаги маъноларда қўлланади:

1. Мустақил маъноли сўз сифатида: *Беклар ва амалдорлар бошларини эгиб, жуда тез рўй берган бу воқеанинг қандай оқибатларга олиб бориши тўғрисида бош қотиришар эди* (М. Осим).

2. Ўз ихтиёри ўзида бўлган киши маъносида: *Келинимнинг ўз бийлиги ўзида, бизнинг у билан ишимиз йўқ* (Тошк.).

3. Форма ясовчи аффиксоид сифатида шахс ифодаловчи атоқли отларга қўшилиб, ҳурмат, муҳаббат маъноларини ифодалайди. Аммо у ҳозирги кунда кекса авлод нутқида хос бўлиб, қўлланиш доираси тобора тарайиб бормоқда. Шунинг учун ҳам унинг ҳурмат, эҳтиром маъноларини ифодаловчи формалари тарихий мав-

¹⁹¹ Миллер Б. В. Персидско-русский словарь, с. 123; Бу ерда у *дворянин* (оқсуяк, зодагон) деб изоҳланади. Ф. Абдуллаевнинг кўрсатишича, *бий* хонлар замонида 32 амалдорнинг бири ҳисобланган. *Қаранг:* Абдуллаев Ф. А. Хоразм шевалари, I. Тошкент, 1961, 27-бет.

зудаги асарларда, халқ дostonларида кўпроқ учрайди. Ҳозирги ўзбек тили учун унчалик характерли эмас. Бундан ташқари, бу аффиксоид илгари кишиларнинг маълум табақага мансублигини ифодаловчи аёллар номига ҳам қўшилиб келган: *Тўрабек хоним, Хадича-бегим* каби. Аммо ҳозир бундай маъно англашилмайди ва бинобарин, кишиларнинг социал табақасини кўрсатувчи белги ҳам ҳисобланмайди: *Фаффорбек ака кечаси тепага ўзи қурган шийпонда арқон каравотда ётишни яхши кўрарди* (М. Муҳамедов) Бу аффиксоиднинг -бий варианты ҳам халқ дostonларида, тарихий асарларда учрайди. М.: *Ун олти уруғ Қўнғирот элида Дობонбий деган ўтди* (Ф. Йўлдош). *Ҳуснибийнинг дадаси Омонбий бўйинча тикар эди* (Ғ. Ғулом).

Бекниёз, Бекмурод, Отабек, Ойбек каби отлардаги -бек морфемаси кичрайтиш-эркалаш формасини ясамайди, у атоқли от таркибига сингиб кетган.

Турк тилидан ўзбек тилига таржима қилинган бадий асарларда эркаклар номига -бей морфемаси қўшилган формалар жуда кўп учрайди. Сўзловчи нутқ қаратилган шахсга бевосита ёки билвосита мурожаат қилганида кўпинча шу формани қўллайди. Баъзан бу морфема ўрнида *афандим* сўзи ишлатилади. М.:

— *Инспектор Алибейни чақиринг!*

— *Алибей ўн кундан бери сафарда-ку.*

— *Бўлмаса Валибейни чақиринг!* (А. Несин).

Бу мисолдаги -бей морфемасининг маъноси ўзбек тилидаги -бек аффиксоидининг маъносига эквивалент бўлади.

-ниса (-нисо) аффиксоиди. *Нисо*¹⁹² сўзи аслида арабча бўлиб, «хотин», «аёл» демакдир. Ўзбек тилида эса у хотин-қизларнинг номларига қўшилиб, ҳурмат, эркалаш-суйиш, муҳаббат маъноларини ифодалайди. Унинг қўлланиш доираси тор. Аммо шунга қарамай, ҳозир ҳам у ёши катта кишилар нутқида хос бўлиб, юқоридаги маъноларда қўлланганлигини кўрамиз. М.: — *Зайнаб ниса, — деди, Зайнаб қаради, — бу кишини ташқарига чиқиб ётишга қўйманг, тузукми?* (А. Қодирий). *Зулфинисо, чойинга қара, қизим* (З. Фатҳуллин).

Баъзан турдош отларга ҳам -ниса аффиксоиди қўшилиб, ҳурмат, эркалаш-суйиш маъносини англади. М.: *Қалай Ҳамидбой, ишлар ўнгиданми, пошшани*

¹⁹² *Қаранг:* Шамсиев П., Иброҳимов С. Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат, 240-бет; Малов С. Е. Уйгурские наречия Синьцзяна. М., 1961, с. 140.

га га энди совчиликка бораверамизми? (А. Қодирий).
Буниса, Ойниса, Холнисо каби отлардаги *-ниса (-нисо)*
 аффиксоиди атоқли отнинг таркибий қисмига сингиб
 кетган, яъни унинг ажралмас қисми бўлиб қолган. Агар
 бундай отлардан бу аффиксоид олиб ташланса, бундай
 отларнинг атоқли отлиги йўқолади. Шунинг учун ҳам
 бундай отларнинг модал формалари юқоридаги қаб
 отларга бошқа аффиксоидни қўйиш ёки уларни фонет-
 тик жиҳатдан қисқартиш орқали ҳосил қилинади: *Хол-*
нисахон — Холнисаой — Холнис, Бунисахон — Буниса-
ой — Бунис, Ойнисахон — Ойнисаой — Ойнис каби.

-биби (-буви) аффиксоиди. К. Дийкановнинг фикри-
 ча аёлларнинг Токтобibi, Турсунbibi каби номларидаги
 «bibi—знахарка»¹⁹³ компоненти форс-тожик тилидан кир-
 ган бўлиб, ҳозирги вақтда аёллар номини ясайди¹⁹⁴.
 Б. В. Миллернинг кўрсатишича, *биби* форс тилида «хо-
 ним», «ойим» («госпожа»), «хотин» («дама»), «уй бека-
 си» («хозяйка») маъноларини ифодалайди¹⁹⁵. Бизнингча
 ҳам, ана шу кейинги изоҳ ҳақиқатга тўғри келади. Чун-
 ки қадим бу сўз подшоларнинг қизлари, хотинларига
 нисбатан ҳурмат маъносида қўлланган. Шу жиҳатдан
 у *хоним, ойим, бекам* сўзларига синоним бўлган бўли-
 ши мумкин. Бундан ташқари, бу аффиксоидни ҳозирги
 ўзбек тили нуқтаи назаридан от ясовчи элемент деб
 ҳисоблаб бўлмайди. Бу аффиксоид хотин-қизлар исмига
 қўшилиб, бошқа аффиксоидлар сингари, ҳурмат, муҳаб-
 бат, ҳазил оттенкаси билан эркалаш-суйиш, баъзан ке-
 сатиш, ирония, пичинг маъноларини ифодалайди. М.:
Синглимиз Раъно биби га салом айтурсиз (А. Қоди-
 рий). *Роҳила. Ошдан олинг, Зуҳрабуви!* (А. Қаҳ-
 ҳор). Баъзан *-биби (-буви) аффиксоиди* турдош отга
 ҳам қўшилиб келиб, шу от англатган шахсни эркалаш-
 суйиш (ҳазил оттенкаси билан) маъносини билдиради:
 М.: — *Меҳмоннинг вазифаси, — деди Раъно жавобан, —*
иззати билан ўтириш ва олдига қўйган нарсани мақтаб-
мақтаб ейишдир. — Тўғри, айтасиз, отинбиби, —
деди Анвар (А. Қодирий). — *Энди кетасизми, мирзо*
ийгит? — Бирга кетамиз, отинбуви (Ҳ. Шамс).

Бу аффиксоиднинг ҳам атоқли от таркибига сингиб

¹⁹³ *Знахарка* — табиб, дам солувчи, дуохон, иссиқ-совуқ қилувчи демакдир. *Қаранг:* Русско-узбекский словарь. М., 1954, с. 248.

¹⁹⁴ Дыйканов К. Имя существительное в киргизском языке, с. 22.

¹⁹⁵ *Қаранг:* Миллер Б. В. Персидско-русский словарь. М., 1950, с. 134.

кетиш ҳодисаси учрайди: *Бибигул, Холбуви, Норбуви* сингари.

Буви (биби) илгариги вақтларда алоҳида сўз ҳолида ҳам аёлларни ҳурматлаш, эркалаш-суйиш маъносида қўлланган. Бундай пайтда у кўпинча I шахс бирликдаги эгалик аффиксини олиб келган. М.:

*Сиз нима буюрсангиз, амриз тутайин,
Айтканингиз, б у в и м, маҳкам этайин*
(Ф. Йўлдош).

*Оти Зулфизардир, подшонинг қизи,
Келсин деб юборди б и б и м н и н г йзи
Юринг, тақсир, сизни гўзал чорлайди*
(Ислом шоир).

Баъзи вақтларда *биби (буви)* морфемаси билан I шахс эгалик аффикси орасида улуғлаш, ҳурмат маъносини ифодалайдиган *-и* аффикси қўшилиб келиши ҳам мумкин. М.: «*Эй б и б и ш и м, мени десангиз Чамбилга борманг*» (Ислом шоир).

*Сўзимга қулоқ сол, жоним б у в и ш и м!
Утирибсиз бу ўрдада беҳабар* (Ф. Йўлдош).

Баъзан бу морфема атоқли от составига сингиб кетиши ҳам мумкин: *Рўзибуш* сингари. Атоқли от составига сингиб кетган *-биби, -буви, -бувиш, -бибиш* каби аффиксоидлар ҳеч қандай модал маъно ифодаламайди.

-бону аффиксоиди. *Бону аслида* «хоним», «ойим» демакдир¹⁹⁶. Ўзбек тилида у хотин-қизларнинг номларига қўшилиб, ҳурмат, ҳазил аралаш эркалаш-суйиш маъноларини ифодалайди¹⁹⁷. М.: *Розия. Вой келинг, Жаннат бону-ку. Сиз ҳам келар экансиз-а, айланай* (Б. Халил). «*Йўқ, йўқ, Офтоббону, деди,— сизларга жавоб берсам-да, Кумушга йўқ!*» (А. Қодирий).

Агар бир отга икки аффиксоид кетма-кет қўшилса, одатда, негизга биринчи бўлиб қўшилган аффиксоиднинг маъноси нейтраллашади, йўқолади, модал маъно эса кейинги аффиксоид орқали ифодаланади. М.: *Хайринисобону эсон-омонми?* (Ойбек).

-пошша (-пошишо) аффиксоиди. Бу аффиксоид *-пошша <пошишо <подшо <подшоҳ* тарзида келиб чиққан бўлса керак. У қадимдан «хўжа авлоди»га мансуб

¹⁹⁶ Шамсиев П., Иброҳимов С. Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат, 52-бет.

¹⁹⁷ Бу аффиксоид одатда катта ёшдаги кишилар нутқига хос. Тошкент шеvasида *-вони, -вону* формасида ҳам қўлланади.

хотин-қизлар номига қўшилиб келиб, улуғлаш, ҳурматлаш маъноларини англатган. Ҳозир эса кўпроқ оғзаки нутқда хотин-қизлар номига қўшилиб, ҳурмат, эркалаш-суйиш, ҳазил оттенкаси билан эркалаш, баъзан кесатиш, ирония, пичинг маъноларини ифодалайди. М.: *Йўқ, йўқ, йўқ, кечирасиз, авф этилган бошни қилич кесмас деганлар, Салтанатой, Салтанатхон, Салтанатпошиша! Сиз падари бузрук, волидайи меҳрибонингизнинг яккаю ягона кўз қорачиғисиз. Сизнинг мушугингизни «пишт» деб бўлармиди* (С. Апорбоев).

Баъзан *-хон* аффиксидан сўнг қўшилиб келиши ҳам мумкин. Бунда ё ортиқ ҳурматлаш, ё кесатиш, ирония, пичинг маъноларини ифодалайди. М.: — *Мовлуда хонпошиша қаёдала, кўриммилла? — Ҳа, намунча кесатмасайиз, ман ијттаман, мунча шақилладиз* (Тошк.). *-пошиша* аффиксиди баъзан шахс ифодаловчи турдош отларга ҳам қўшилиб келади: — *Айланай келинпошиша, эрта биландан буён кўнглим алағда* (Ғ. Ғулом). Бу аффиксиднинг ҳам атоқли от таркибига сингиб кетган ҳолларини кўплаб учратамиз: *Ойпошиша, Норпошиша, Холпошиша* каби. Бундай отларнинг модал формалари *-пошиша* дан сўнг бошқа аффиксидларни келтириш билан ҳосил қилинади: *Ман синглимникига борсам, қайнсингелиси Ойпошиша хон келган экан* (Тошк.).

Шуни айтиш керакки, бу аффиксиднинг қўлланиш тарихи қадимий сипфий айирмаликлар билан боғлиқ ҳодиса бўлган. Насабга алоқадорликни билдириш ва шу билан боғлиқ бўлган улуғлаш, ўзини юқори тутиш, ҳурматлаш маъносини ифодалаш учун эркакларнинг номларига *-хон, -тўра, -саид, -хўжа*, аёлларнинг номларига эса *-хон, -пошиша* аффиксидлари қўшиб ишлатилган. Шунингдек, *ойим, хоним, бекам* каби формалар ҳам «аслзода» аёлларга нисбатан қўлланилган. Ҳозирги ўзбек тилида эса бундай насабчилик учун ижтимоий замин йўқ, бинобарин, уларнинг эски маъноси тушунилмайди. У юқорида кўриб ўтилган модал маъноларни ифодалайди, холос.

-зор аффиксиди. Маълумки, дарслик ва қўлланмаларда, махсус лингвистик асарларда тожик тилидан кирган *-зор* от ясовчи, аниқроғи, ўрин-жой отини ясовчи аффикс сифатида кўрсатилади. Агар диққат қилинса, икки хил морфема мавжуд: I. *Пахтазор, олмазор, мевазор, анорзор* сўзларидаги каби ўрин-жой отларини яшаш учун хизмат қиладиган аффикс. Бу аффиксни Л. З. Будагов ҳам предметларнинг (бир турдаги) ортиқ

даражада кўп тўпланган жойи, ўрнини ифодалайди¹⁹⁸ дейди. 2. «Зориқиш», «зорланиш», «нитизорлик», «фигон қилиш», «нола чекиш», «фарсд чекиш», «бўзлаб йиғлаш» каби маъноларни ифодалайдиган, юқоридаги аффикс билан фонетик жиҳатдангина ўхшаш бўлган зор сўзи. М.: *Зорим бор, зўрим йўқ. Сенинг берадиган ёрдамингга зор эмасман.*

Шайдолар кўп беқарор,

Йигитлар бўлдилар зор (Ҳ. Олимжон).

Кўрмовдим шунча қонни,

Шунча зору фиғонни (Ҳ. Олимжон.)

Ҳозирги ўзбек тилида *она*, баъзан *ота* сўзига қўшилиб, шу отларнинг модал формасини ясайдиган *-зор* аффиксоиди генетик жиҳатдан *зор* сўзига (*-зор* аффиксига эмас) боғлиқдир. *-зор* аффиксоиди орқали ясалган форма ортик ачиниш оттенкасига эга бўлган ҳурмат, эҳтиром маъносини ифодалайди. М.: *Фақат она, она и зорининг меҳри йўқ-да* (Р. Файзий). *-зор* аффиксоидидан олдин кўпича «и», «йи» орттирилган ҳолатлар учрайди. М.: *Онаизор, йглининг шу қарашидаяқ яна жаҳлдан тушиб, меҳри товланиб кетди. Янаям отайи зор, кўйнилари бўмий 2 та кўйнай, шим обердила, отам бояқиш* (Тошк.).

И. Исмоилов *онайизор* формасидаги *-йи + зор* ни ўзбек тилига хос бўлган мураккаб аффикс¹⁹⁹ деб кўрсатади. Афтидан, *-йи* аффикс эмас, аслида форс-тожик тилидаги изофа²⁰⁰ бўлиб, ўзбек тилида унинг ана шу функцияси нейтраллашган ва мазкур сўзнинг товуш составида рудимент ҳолда сақланган, холос. Шунинг учун ҳам бундай формалар ҳозирги ўзбек тилида бир бутун ҳолда тасаввур қилинади ва асарларда *онайизор*, *онаизор*, *оназор* тарзида учрайди.

-шо аффиксоиди. Ҳозирги ўзбек тилида (хусусан, оғзаки нутқда) баъзан *-шо* аффиксоиди орқали ясалган формалар ҳам учрайди. Бу аффиксоид генетик жиҳатдан подшоҳ, хон («царь», «правитель») маъносидаги *шоҳ*²⁰¹ сўзига боғлиқ бўлиб, ҳозирги ўзбек тилида у қуйидаги вазифаларда қўлланади:

¹⁹⁸ Қаранг: Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Том I. Спб, 1869, с. 603.

¹⁹⁹ Исмоилов И. Туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари. Тошкент, 1966, 23-бет.

²⁰⁰ Изофа ҳақида қаранг: Халилов Л. Форс тили. Тошкент, 1965, 52—57-бетлар.

²⁰¹ Б. В. Миллернинг кўрсатишича, *ша* форс тилида *шоҳ*, *подшоҳ* маъносидаги сўз бўлиб, *ша* унинг қисқарган вариантыдир. Қаранг: Персидско-русский словарь, с. 489, 494; С. Е. Малов

1. *Шоҳ* (оғзаки нутқда *шо*) мустақил сўз сифатида «хон», «подшоҳ» маъносини ифодалайди. М.: *Тожи кен-найи жа камсуқим, камтар хотинде, шо-гадога бара-вар* (Тошк.).

*Бу сўзни шоҳ айтиб турди муқаррар,
Шу замон жўнади бир байдок аскар*
(Ф. Йўлдош).

2. Форма ясовчи аффиксоид сифатида у шахс билди-рувчи *кампир* сўзига, баъзан атоқли отларга (қисқар-ган формасига) қўшилиб, ана шу отларнинг модал формасини ҳосил қилади. *Кампиришо* формаси контекст-да сўзнинг лексик маъносига ҳазил аралаш эркалаш-суйиш, ҳазил аралаш камситиш, меъсимаслик каби қўшимча маъно оттенкаларини қўшади, яъни сўзловчи-нинг шу шахсга бўлган субъектив муносабатини ифо-далайди. М.: ...*Елкасига қоқиб: «Фалокатингиз ариди, кампиришо. Операция тез ҳам яхши ўтди», — деб қўйди (Ҳ. Назир). — Ҳа, кампиришо муродига етгани-дан хурсанд, майли, майли, — дейишарди куёв жўралар (Ж. Абдуллахонов). Ана шу типда ясалган паришо формаси ҳам модал маъно ифодалаш учун хизмат қилади. Шуниси характерлики, бу аффиксоид атоқли отнинг тўла формасига қўшилиб келмайди (Паридашо дейилмайди). Қиёсланг: Шунаққип ўйнагани келдим дегин, Паришо (Тошк.). Унақа ишлани Пари-шо ойиз қилади билдизми? (Тошк.).*

Кичрайтиш-эркалаш ва ҳурмат формаларининг эгалик аффикслари орқали ясалиши

Отларнинг кичрайтиш-эркалаш ва ҳурмат фор-маларини ясашда махсус аффикс ва аффиксоидлардан ташқари, эгалик аффиксларининг ҳам роли анча кат-та²⁰². Эгалик аффиксининг қўшилиш объекти ҳам, бундай формалар орқали ифодаланадиган модал маъ-нолар ҳам хилма-хил. Қуйида улар санаб ўтилади.

1. I шахс эгалик аффикси атоқли отларга ёки атоқ-ли от ўрнида қўлланган сўзларга қўшилиб, эркалаш-севиш маъносини ифодалайди. М.: *«Ўзингиз ўйлаб*

ҳам *ша* ни форсча подшоҳ деб изоҳлайди. *Қаранг:* Уйгурские наречия Сибьцзяна. М., 1961, с. 174; Уша автор. Памятники древнетюркской письменности. М. — Л., 1951, с. 424.

²⁰² *Қаранг:* Усмонов С. Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари, 128—129-бетлар.

кўринг-а, Салтанатим, бутун республикага таниглиқ профессор Эҳсон Ҳасанийнинг куёви олим ёки кўзга кўринган киши бўлмаса, у қандай куёв», — Латифжон кулди (С. Анорбоев). Бу аффикс атоқли отнинг қисқарган формасига ҳам қўшилиб келиши мумкин. Бунда ҳам эркалаш-севиш маъноси ифодаланади. М.: *Гулчирой, Гулим!* — дерди Қудрат ҳамон кўзларини очмай (Ж. Абдуллахонов). — *Нимчани суюнчига олмай ютқиздингиз, Тозам!* — Эъзозхон Тозагулга нимча чўнтагидан чиқиб турган хатни кўрсатди (Х. Гулом). Эгалик аффиксини олган от баъзан пичинг, кесатиш, ирония, мазах маъноларини ифодалайди. М.: *Кўйинг, бегим, ўзингизни уринтирманг...* Колумб, хотин талоқ, Американи тинч қўйганда, албатта ўзингиз очар эдингиз (А. Қаҳҳор).

2. Ота, она сўзларига I шахс бирликдаги эгалик аффикси қўшилиб, ўғил-қизни ёки ёшларни эркалаш учун ишлатиладиган форма ясалади. М.: *Вой-вой-вой, стам-эй, ҳали хомсан-да, хомсан. Шундай қизлардан юз ўғирдингми, тамом, битта молинг иккита бўлмайди* (Ж. Абдуллахонов). *Барноой, қаёқдасан, онам?* (Ж. Абдуллахонов).

3. Бу аффикс ука, оға сўзларига қўшилганда, эркалаш-севиш, ҳурмат маъноси таъкид оттенкаси билан англашилади. М.: *Раҳмат, укам, бахтли бўл!* (Ғ. Мусрепов). *Мен арзи дод ёзсам қандай бўларкин-а, оғам? Бунақа ишга ҳеч қўл урмагандим-ку* (Ж. Абдуллахонов).

4. Бундай формада келган от якка шахс маъносида қўлланганида, кесатиш, ирония, пичинг, киноя, мазах, аччиқ кулги маъноларини ифодалаш мумкин. М.: *Аббос* (пичинг билан). *Салом берсам, алик олмайсан, нима, арпангни хом ўриб қўйдимми, ошинам?* (Уйғун). *«Хўш, сизча нима қилиш керак, ўқимишли акам!»*—деди киноя билан Йўлчи (Ойбек). *Бизлар саводсиз-у, у кишим олим эканлар. Бари машинистларди чийриқдан ўтказармиш* (Ж. Абдуллахонов).

5. Шахс оти ўрнида қўлланган предмет номлари ҳам I шахс эгалик аффиксини олиб, эркалаш-севиш маъносини ифодалайди. М.: *Болажонларим! Қорачиғларим!*. Сизларни кимсасиз қолдираётган бахтсиз отангиздан койимангиз!. (Ё. Шукуров). *Қулуним, бўтам, қўзичоғим, тойчам* каби формалар ҳам шахс оти сифатида қўлланганда, бу сўзлардан шахсни эркалаш-суйиш маъноси англашилади. М.: *«Қулуним, қўзичоғим, кенжатоим!»* — дейди ойим мени маҳ-

кам бағрига босиб (Ғ. Мусрепов). *Невлай, бўтам, тақдир экан... Бағримга кел, бир қучай-да муродимга стай!* (И. Раҳим). *Уктам гап орасида кулиб сўради: — Хўш, колхозда ўзинг нима қилисан, тойчам? (Ойбек).*

6. Абстракт отларнинг маъноси конкретлашганда, шахс маъносига эга бўлганда ҳам I шахс эгалик аффиксини олиб, шу от орқали ифодаланган шахсни эркалаш-севиш маъноси англашилади. М.: *Фариштам, агар кучим нимада эканини жуда ҳам билгинг келаётган бўлса, майли, айта қолай* (Венгер халқ эртаклари).

7. Қасб-ҳунар, амал маъноларини билдирадиган отлар I шахс, баъзан II шахс эгалик аффиксини олиб, эркалаш-суйиш, ҳурматлаш, ҳазил оттенкаси билан эркалаш-севиш, кесатиш, камситиш каби маъноларни ифодалаши мумкин. М.: *Хай, лақиллаб ўтириб қолдим, шекилли, борай, докторим* (эрини айтмоқчи) *нима қилипти экан* (Асқад Мухтор). *Полвон. Дўстим Умиджон, бўш келма! Бизнинг начайлик хонимизни хафа қиладиганини тумшугига биттадан пахса девор уриб қўй* (Туйғун). *Соттибоев. ...Лекин ҳамма пуллар қонуний асосда жой-жойига йўрғалаб кетган. Хўш, начайлик пошшахонингиз энди қандай жавоб берадилар?* (Туйғун).

8. Отлашган сифатлар ҳам I шахс бирликдаги эгалик аффиксини олиб, эркалаш-севиш маъносини ифодалаши мумкин. М.: *Ол буни, тентагим, хотининг ишдан келганда, совга қил* (С. Аҳмад). *Епирай. Топдингиз-а? Худди ўзи. Қуллуқ-қуллуқ, улуғим* (Ж. Абдуллахонов). Шунини айтиш керакки, *хоним, ойим, бегим* (аёллар номига қўшилиувчи) формаларидаги эгалик аффикси эгалик-хослик маъносини ифодалаш доирасидан чиқиб кетган. Шунинг учун эгалик маъноси ифодаланиши лозим бўлганида бундай формага эгалик аффикси янгидан қўшилади. М.: *Жавоб беринг ойимининг олдига, Ака, ўзим ўтиришга кетаман* (Пўлкан). *Бизнинг Тамара хонимимиз бутун жаҳонга таниқли.*

Эгалик-хослик маъносини ифодалаш доирасидан чиқиб кетган *ойим, хоним, бегим* формалари контекстда ўрни билан ҳурмат, улуғлаш, ҳазил аралаш эркалаш-суйиш, баъзан пичинг маъноларини ифодалаш учун хизмат қилади. М.: — *Қани, ўғлим Хусниддин, карнайингни бир чалиб юбор! — деди Нафиса хоним* (П. Турсун). *Кофирлар қароргоҳида бегимнинг ҳалол-*

лари — большой Гулчеҳрахоним кўриниш бердилар (С. Азимов). Қорасоч. Илгарилари мен учун ҳам вақт топа олардингиз. Турсунов. Қорасоч беги м тағналарингиз ўринсиз. Чиндан ҳам жуда-жуда бандман (С. Азимов).

Аналитик формалар

Отларнинг кичрайтиш-эркалаш ва ҳурмат формалари аналитик усул билан ҳам ясалиши мумкин. Солиштиринг:

Жавоб бер жон дўстим, хафа қилмагин
(Э. Жуманбулбул)

Ҳай-ҳай, мунча чиройли
Лола қизнинг костюми (Қ. Муҳаммадий).

Бу мисоллардаги кичрайтиш-эркалаш ва ҳурмат формаси «жон дўстим», «Лола қиз» аналитик усулда ясалган. Чунки модал маъно асосий сўз (*дўстим, Лола*)нинг ўзида бўлмай, ёрдамчи вазифасини бажараётган *жон, қиз* сўзларидадир.

Маълумки, аналитик усулда ясалган эркалаш формалари, аслида, изоҳловчи бўлган сўзнинг лексик маъноси гапда ўз аҳамиятини йўқотиб, субъектив баҳо маъносини ифодалаш натижасида тузилади. Шу йўл билан кичрайтиш-эркалаш формаларини яшашда (*қиз, қуш*²⁰³ сўзларидан бошқа яна *йигит, бола, отин, той, биби, жон, ой, она* каби сўзлар ҳам ўз лексик маъноларини вақтинча йўқотиб, эркалаш, эркалаш-суйиш, ҳурмат, ижобий муносабат каби модал маъноларни ифодалаш учун хизмат қилиши мумкин. Кўрсатилган аналитик формаларнинг модал маънолари аффикс ёки аффиксоидлар ёрдамида ясалган формаларнинг маъноларига нисбатан тор, конкретдир. Шунинг учун бир синтетик модал формадан янги аналитик форма яшаш мумкин. М.:

Қўрғонтепа томонда
Қўнғизой қиз бор экан (Қ. Муҳаммадий).

Бу мисолда «қўнғизой» синтетик усул билан (-ой аффиксоиди ёрдамида) ясалган модал форма бўлса, ундан сўнг келган «қиз» олдинги сўз билан бирга анали-

²⁰³ С. Усмонов бундай формаларни яшашда *қиз, қуш* сўзлари қўлланишини кўрсатган. Қаранг: Усмонов С. Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари, 129-бет.

тик формани ҳосил қилган. Қуйида биз отларнинг аналитик усул билан ясалган модал формаларига мисоллар келтирамиз: *Узоқ-узоқлардан какку қуш ҳам арзи нуруд қилди: «какку-какку»* (А. Қодирий). *Зайнабга қараб: Болам, Зайнаб отин! Сиздан ҳали ёшлик гурури кетмаган, лекин менинг болам бўлганингизни сиз ҳам унутманг!»* — дер... (А. Қодирий).

*Муаллима хушёр, зийрак,
Бир «хўп» билан енгар уни.
Ширин сўз-ла илон индан...
Келин бола билар буни* (Қ. Муҳаммадий).

*Бу гулбоғнинг ўрни эди бир замонда тор раста,
Она қизлар у чоғ эди чор девор — тор қафасда*
(С. Абдулла).

Келтирилган мисоллардаги *какку қуш*, *Зайнаб отин*, *келин бола*, *она қиз* формаларида изоҳланмиш-изоҳловчи (ёки изоҳловчи-изоҳланмиш) муносабати йўқолган. Улар *какку*, *Зайнаб*, *келин*, *қиз* сўзларининг аналитик формалари бўлиб, маъноси жиҳатдан бу сўзларнинг синтетик формаларига эквивалент бўлади.

Аналитик формаларда баъзан ёрдамчи вазифасидаги сўз асосий сўздан олди келиши ҳам мумкин. Бу — тожик тилининг таъсири бўлса керак. Чоғиштиринг: *Вой, жон қизим, дўхтир чақир...* (М. Муҳамедов). Ёрдамчи сўз вазифасида тушунилиши лозим бўлган элементга эгалик аффикси қўшилса, унинг мустақиллик хусусияти кучаяди. М.:

*Хафа бўлма, жоним отам, дарвишим,
Ҳар на деб амр этсанг, ани қилайин* (Ф. Йўлдош).

Аналитик форманинг маъносини кучайтириш мақсадида асосий сўзга *-жон* аффикси қўшилиши ҳам мумкин. М.: *Йўқ деманг, жон бобожон, биз ферма ташкил қилмоқчимиз* (Х. Тўхтабоев). Келтирилган мисоллардаги *жон қизим*, *жоним отам*, *жон бобожон* типдаги формаларда эркалаш-севиш, ҳурматлаш маъноларининг кучи ҳар хил: модал маънонинг мураккаблаша боришига мутаносибдир. Шу жиҳатдан юқоридаги формаларни уч босқичга бўлиш мумкин:

- 1) *жон қизим*, *жон ўғлим*, *жон синглим*;
- 2) *жоним отам*, *жоним болам*, *жоним қизим*;
- 3) *жон бобожон*, *жон акажон*, *жон опагон* каби.

Шуни айтиш керакки, «мустақил сўз+ёрдамчи сўз» муносабатидаги формаларга нисбатан «ёрдамчи сўз+

мустақил сўз» муносабатидаги формаларда модал маъно бирмунча кучайтирилган бўлади.

Аналитик формалар ҳам, синтетик формалар сингари, контекстда хилма-хил модал маъно оттенкаларини ифодалаш учун хизмат қилади:

1. Эркалаш, эркалаш-суйиш: *Бу муддатда у Дада кўзи ва хотинларни «қуда қудағай», Рокия қизни «кенжатој келин» деб чақирар эди* (Ғ. Ғулум). *Айланай сиздан, пошша қиз! Мирзакаримбойнинг ҳовлилари шуми?* (А. Қодирий).

2. Ҳазил аралаш эркалаш-суйиш: *Ҳа, Турсун бола, аҳволла яхшими?* (Тошк.). *Чўпон бола дейман, ўзингиз кўрмаяпсизми, ажратган еримиз пайҳон-ку!* (С. Абдуқаҳҳор).

3. Ҳурмат, муҳаббат, ижобий муносабат:

*Нима бўлди, жон синглим,
Нечун кўзингизда ёш?* (А. Бобожон).

4. Ялиниш, илтижо, ўтипиш:

*Оҳ, қадрдон даргоҳингиз мен етимга берди жон,
Қувдингиз, йўқ менда чора, хуш қолинг, жон опа-жон!*
(Зулфия)

Туробжон тугунчасини орқасига бекитиб тегшиди: Акажон, дегин! — Акажон! Жо-он ака! (А. Қаҳҳор).

5. Енгил ҳазил аралаш пичинг: *Қодиржон ука, қалай, куёв бола маъқул қилиб кетдилармикин?* (Ш. Ғуломов).

6. Енгил такаббурлик, ўзини катта олиш: *Илжайганимча ўйга ботдим: «Бунга нима дейсиз, Раҳматилло бола! Бошлиқ ҳар кимни ҳам уйига таклиф қилвермайди* (Ф. Мусаҷопов).

7. Менсимаслик, камситиш, пичинг, кесатиш, қочирик: *Тенгбек (ўзига). Қопқонимга тушдинг, Улмас йигит! Энди мен — мен, сен — сен бўлиб қолажаксан* (З. Фатхуллин). *Заргаров. Аравани қуруқ олиб қочманг, ойим қиз!... Ярашмайди!... Комсомол экансиз...* (А. Қаҳҳор).

Оғзаки нутқда баъзан *-шо* аффиксоиди иштирокида аналитик усулда ясалган *шо* бола формаси ҳам учрайди. Бу форма орқали ҳам сўзловчи нутқ қаратилган шахсга нисбатан ўзининг модал муносабатини (эркалаш-суйиш, ҳазил аралаш эркалаш каби) ифодалайди. М.: *Ҳо, шо бола, бўла қолинг энди тезроқ, вой-во* (Тошк.). Аммо Шокарим, Шотурсун, Шомаҳмуд, Шосул-

тон каби отлар составидаги *шо* модал маъно ифодаламайди.

Биз юқорида ҳозирги ўзбек тилида кичрайтиш-эркалаш ва ҳурмат формаларининг грамматик шаклланиши, хилма-хил кўринишлари ва бу формалар орқали ифодаланадиган модал маънолар ҳақида фикр юритдик. Аммо бундай формаларни бадний адабиётда (оғзаки нутқда ҳам) бадний-стилистик мақсадларда қўлландиган ва ўз лексик маънолари билан эркалаш, ҳурматлаш, муҳаббат ифодалаш хусусиятига эга бўлган (ана шу хусусияти билан юқоридаги формаларга ўхшайдиган) айрим сўз ва иборалардан фарқлаш керак. Бошқача айтганда, тилимизда ўзининг лексик-семантик томони билан меҳр-муҳаббат, улуғлаш, эркалаш-севиш, ориқ ҳурматлаш маъноларига эга бўлган сўз ва иборалар мавжуд. М.:

*Нега хуноб бўласан, э р к а м,
Нега кулиб боқмайсан бир зум* (Н. Комилов).
*Бор, а з и з и м, ёш кўнглинг тўлсин,
Бор, суйганинг ўзингга бўлсин* (Х. Олимжон).

*Мен кутаман, ё р уғ ю л д у з и м,
Сен келмайсан, балки, ҳеч қачон* (Р. Бобожон).

Келтирилган мисоллардаги *эркам*, *азизим*, *ёруғ юлдузим* каби формалар орқали эркалаш, эркалаш-севиш, ҳурмат, муҳаббат маънолари ифодаланган. Шунга қарамай, бундай сўз ва бирикмаларни отларнинг модал формалари (кичрайтиш-эркалаш ва ҳурмат формалари) қаторига киритиб бўлмайди. Чунки:

1. Отларнинг кичрайтиш-эркалаш ва ҳурмат формалари орқали ифодаланадиган модал маънолар отнинг лексик маъносига (лексик-семантик бирликка) қўшиладиган қўшимча маъно оттенкаларидан иборат бўлса, юқоридагига ўхшаш сўз ва ибораларнинг (бирикмаларнинг) маъноси эса ана шу сўзларнинг лексик маъносидан иборат бўлади.

2. Отларнинг *той бола*, *Кумуш қиз*, *Анвар йигит* каби аналитик усул билан ясалган формалари компонентлари орасидаги синтактик алоқа йўқолган. Аммо *оппоқ қизим*, *ёруғ юлдузим* кабиларда компонентлар орасидаги синтактик алоқа (сифатловчи-сифатланмиш) мавжуд. Шунинг учун ҳам уларнинг компонентларини бошқача сўз билан алмаштириш мумкин: *оппоқ қизим*, *дўндик қизим*, *оппоқ бола*, *ширин бола* каби.

3. Отларнинг модал формалари сўзловчининг нарса ва предметларга бўлган субъектив муносабатларини ифодалашда қўлланади. Кўрсатилган сўз ва бирикмалар (иборалар) эса бадий-стилистик мақсадларда (нутқнинг таъсирчанлигини оширишда, эмоционал ҳистуйғу уйғотишда, образлар орасидаги ишқий-интим муносабатни кўрсатишда) қўлланади. Шу маънода улар ўхшатиш, сифатлаш, истиора, эпитет, бадий метафора каби бир қанча бадий-стилистик воситалар билан бевосита боғлиқ бўлади.

Юқоридагилардан ташқари, бадий адабиётда ва оғзаки нутқда баъзан бир тушунчани ифодалайдиган сўз ўзи ифодалайдиган тушунчага мантиқан қарама-қарши тушунчани ифодалаш учун ҳам қўлланиши мумкин. М.: — *Ҳа, ч о л, нега бунча қўлинг совуқ?— Мени нимага чол дейсиз, амаки? Мен... боламан* (М. Шолохов). — *Янги касб қуллик бўлсин, б о й в а ч ч а!* — *деди Урмонжон. Сидиқжон Урмонжонни товушидан таниди* (А. Қаҳҳор). — *Розимиз, о т а. Сен буюр, биз нима десаг тайёрмиз. Омон полвоннинг гапидан Охунбобоев завқланиб кетди* (С. Аҳмад). Келтирилган мисоллардаги чол сўзи ёш болага, бойвачча сўзи камбағалга, ота сўзи сўзловчининг тенгдошига нисбатан қўлланган.

Сўзларнинг мана шундай контраст тушунчаларни ифодалаш мақсадида қўлланиш усули кўпроқ бадий-стилистик нутққа хос бўлиб, у оксиморон (ёки оксюморон)²⁰⁴ деб аталади. Бадий-стилистик мақсадда қўлланган бундай сўз ва иборалар орқали ҳам гоҳ эркалалаш-суйиш, гоҳ ҳазил, гоҳ пичинг, кесатиқ, менсимаслик каби маънолар англашилади. Ана шу жиҳатдан улар отларнинг модал формаларига ўхшаб кетади. Аммо уларни айнан бир ҳодиса деб тушуниш хато, чунки:

1. Отлардаги модал формаларнинг ясалишида иштирок этувчи сўз модал маъно ифодалаш учун форма жиҳатдан ҳам маълум даражада ўзгартирилади. Контраст тушунчани ифодалаш учун қўлланган сўз ўз формасини сақлаган ҳолда (формаси ўзгармаган ҳолда) кўчма маънода қўлланади.

²⁰⁴ *Оксиморон* (оксюморон) бадий-стилистик приём бўлиб, грекча *οξύδρον* сўзидан олинган, луғавий маъноси «остроумно-глупое». Қаранг: Словарь иностранных слов. Издание шестое. М., 1964, с. 451; Усмонов С. Антонимлар.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1958, 2-сон, 40-бет; Икромова Р. Оксиморон ҳодисаси ва унинг ўзбек халқ достонларида қўлланишига доир.— Низомий номидаги ТДПИ илмий асарлари. 208-том. Тошкент, 1978, 61—67-бетлар.

2. Отларнинг модал формалари орқали сўзловчининг шахс, нарса ва предметларга нисбатан ижобий ёки салбий муносабати, субъектив баҳоси ифодаланади. Оксиморон ҳодисасидан эса стилистик мақсадда нутқнинг таъсир кучини ошириш, ўқувчида (ёки тингловчида) эмоционал ҳис-туйғу уйғотини, персонажлар тилини (нутқини) индивидуаллаштириш каби бадиий ифода воситаси сифатида фойдаланилади. Кўринадики, бундай контраст тушунчаларни ифодалаш учун қўлланадиган сўзларни отларнинг модал формалари қаторига киритиб бўлмайди.

ОТЛАРНИНГ АЖРАТИШ-ЯККАЛАШ ФОРМАЛАРИ

Отларнинг ажратиш-яккалаш формалари предмет ё шахсларни яккаликка, айрим группаларга ажратиш, уларни бошқа шу каби шахс ва предметлардан ажратиб кўрсатиш маъносини ифодалайди. Отларнинг бундай формалари уч хил усул билан ясалади: 1) синтетик, 2) аналитик, 3) аналитик-синтетик.

Синтетик формалар

Ажратиш -яккалашнинг синтетик формаси от (отлашган сўзлар)га, *-гина (-кина, -қина)* юкламасини қўшиш билан ясалади ва юқоридагича маъно оттенкасини ифодалайди. М.: *Буларга менинг меҳнатимгина керак* (П. Турсун). *Насимнинг отаси Қўқоннинггина эмас, бутун хонликнинг танилган кишиларидан* (А. Қодирий). *Аббосхон буни бошқа кишига эмас, Саиддийгагина кўрсатади* (А. Қаҳҳор).

Ажратиш-яккалаш формалари баъзан жуфт ва махсус такрорланган отларга *-гина (-кина, -қина)* юкламасини қўшиш билан ҳам ясалиши мумкин. М.: *Эгоистлар ўзларинигина, ўз ҳаётларининг ҳузур-ҳаловатинигина* ўйлашади (П. Турсун). *Бу келишида кийим-пийиминигина олиб келибди, кейинроқ бутунлай кўчиб келармиш* (Оғзаки нутқ).

Отларнинг юқоридаги каби ажратиш-яккалаш формаларини, биринчидан, *-гина (-кина, -қина)* аффикси орқали ясалган кичрайтиш-эркалаш формалари билан аралаштирмаслик керак. Чунки улар битта аффикснинг кўп маънолигидан туғилган иккита аффиксдир. Улар орасидаги фарқ сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1) отларнинг кичрайтиш-эркалаш формаларини ясовчи *-гина (-кина, -қина)* — аффикс, ажратиш-яккалаш формаларини ясовчи *-гина (-кина, -қина)* эса юклама;

2) *-гина (-кина, -қина)* аффикси урғули, *-гина (-кина, -қина)* юкламаси эса урғусиз;

3) *-гина (-кина, -қина)* аффикси сўз ўзгартувчи аф-

фикслардан олдин, *-гина (-кина, -қина)* юкламаси эса улардан кейин келади;

4) *-гина (-кина, -қина)* аффикси орқали ясалган формалар от орқали ифодаланган лексик маънога эркалалаш, эркалалаш-суйиш, ачишиш каби маъно оттенкаларини қўшади; *-гина (-кина, -қина)* юкламаси орқали ясалган формалар предметни ажратиш, яккалалаш маъноларини ифодалайди;

5) *-гина (-кина, -қина)* аффикси жуфт сўзларга, махсус такрорланган отларга қўшилиб келмайди, *-гина (-кина, -қина)* юкламаси эса бундай отларга қўшилиб кела олади.

Иккинчидан, отларнинг *-гина (-кина, -қина)* юкламаси орқали ясалган ажратиш-яккалалаш формаларини худди ана шу аффикс орқали ясалган кучайтирув ва таъкид формаларидан¹ фарқлаш керак.

Аналитик формалар

Ажратиш-яккалалашнинг аналитик формаси, биринчидан, от (отлашган сўзлар) олдидан айирув-чегаралов юкламаси *фақат*, баъзан *ёлғиз* сўзини келтириш билан ясалади. М.: *Гавҳар шу вақтгача фақат Маҳкамни ва у билан гаплашиб бораётганини ҳис қилар эди* (П. Қодиров). *Аҳмад Ҳусайн бир неча кун уйдан қўзғалмади. Унинг эрмаги ёлғиз китоблар бўлди* (Ойбек).

Бир сўзи -гина аффиксини олган ҳолда баъзан айирув-чегаралов юкламаси вазифасида қўлланади ва шу ўринда у маъно жиҳатдан *фақат*, *ёлғиз* сўзларига синоним бўлиб келади. М.: *Биргина Низомжон ўзини эркинроқ тутарди* (С. Аҳмад).

Иккинчидан, *ҳар* сўзини отдан олдин келтириш усули билан ясалади. М.:

*Ҳаринсоннинг кўнглида кезар
Бахт ташувчи гўзал юлдузи* (Ойбек).

Келтирилган мисолдаги *ҳар* сўзи отнинг аниқловчиси ролини ўтай олмайди, чунки у предметга хос бирон белгини ифодалай олмайди; у ўзидан кейин келган отнинг маъносига ажратиш-таъкидлаш маъно оттенкасини қўша олади, холос. Отларнинг бундай формаларини худди мана шундай усул билан ясаладиган кучайтирув-таъкид формаларидан фарқлаш керак (бу ҳақда қуйироқда фикр юритилади). Учинчидан, доналаб

¹ Отларнинг кучайтирув ва таъкид формалари ҳақида қуйироқда тўхталиб ўтамиз.

саналадиган предметни билдирувчи от такрорланганда восита келишикларидан бирида, келиб отларнинг ажратиш-яккалаш формасини ҳосил қилади. Бундаги ажратиш «ҳар бир» деган маънога тўғри келади. М.: *Никитин ўлжа отларни устидаги юклари билан қишлоққа олиб бориб, эга-эга сига топширишни тайинлади* (Х. Турсунқулов).

Аналитик-синтетик формалар

Ажратиш-яккалашнинг аналитик-синтетик (аралаш) формалари от (отлашган сўзлар) олдидан *фақат* юкламасини ва отнинг охирига *-гина* (*-кина*, *-қина*) ни қўшиш билан ясалади. Бунда аналитик ва синтетик усуллар бирга қўшилади. Бундай формаларда ажратиш-яккалаш маъноси аналитик ва синтетик формаларнинг алоҳида-алоҳида ифодаланганидан кўра кучлироқ бўлади. М.: *Фақат Ленингина эски дунёни остинустун қилди* (П. Турсун). *Мен турли қабилаларнинг сўзларини фақат филологларгина тушунадиган шартли белгилар билан ёзганман* (Э. Вигодская). Бундай формалар орасига бошқа сўзлар кириши ҳам мумкин. М.: *Унинг хаёлида фақат қуралай кўзли Гулсумнинггина хира тасвири жилваланади* (П. Турсун). От олдидан келувчи *фақат* юкламаси баъзан риторик такрор ҳолида қўлланиши ҳам мумкин. Бундай пайтда ажратиш-таъкидлаш маъноси яна ҳам бўрттирилади. М.: *У дадасига бўлган севгиси тўғрисида фақат, фақат ойисигагина ҳикоя қиларди*.

Ажратиш-яккалашнинг аналитик-синтетик формасини яшашда *фақат* сўзи ўрнида баъзан *қуруқ* сўзи ишлатилиши ҳам мумкин. Аммо бундай пайтда *қуруқ* сўзи *ҳўл* сўзига антоним сифатидаги маънони ифодаламайди, балки *фақат*, *ёлғиз* сўзларига синоним сифатида қўлланади. Чоғиштиринг: *Ундан қуруқ соя сина қолган қори ҳамманинг нафратли кўз қарашларидан ерга кириб кетгундай бўлиб, ...чиқиб кетди* (С. Анорбоев). Баъзан *ёлғиз*, *биргина* сўзлари ҳам бундай формани яшашда қўлланади ва *фақат* сўзига маънодош бўлади. М.: *Биргина Низомжоннинггина ичини ари талаяпти* (С. Аҳмад). *Ёлғиз сув ёки озиқнигина эмас...* (Б. Кербобоев).

Юқорида санаб ўтилган усуллар ҳозирги тилда қўлланиш даражасига кўра бир-биридан фарқ қилади. Чунончи, ажратиш-яккалашнинг ҳозирги ўзбек тилида энг актив қўлланувчи усули синтетик ва аналитик усуллардир.

ОТЛАРНИНГ ГУМОН-ЧАМА ФОРМАЛАРИ

Отларнинг гумон-чама формалари асосий лексик маънога қўшиладиган гумон, ноаниқлик, тахмин, чама, камситиш, менсимаслик, сўзловчининг ўзини катта олиши, нарс-предметларга ёки путқ қаратилган шахсларга паст назар билан қараш; предмет орқали чиқарилаётган ҳукмнинг ноаниқлиги, гумонлиги, бир ҳукмни иккинчи бир ҳукмга зид қўйиш каби маъноларни ифода қилади.

Ўзбек тилида отларнинг гумон-чама формалари синтетик ва аналитик усуллар билан ясалади.

Синтетик формалар

Отларнинг гумон-чама формалари синтетик усулда *-дир* аффикси ёрдамида ясалади. М.: *Балки мингбошининг кўнгли юмшар, ҳақиқат қилар, мингбоши инсофли одамдир* (Ҳамза). *Хатда нималар битилганини билмайман. Мен ҳукумат ишидир, деб ўйлаган эдим* (Ҳ. Шамс).

А. Н. Қононов, А. Ғ. Ғуломов, Н. А. Баскаков ва бошқаларнинг кўрсатишича, *-дир* аффикси *турар, турмоқ* феълидан келиб чиққан. А. Ғ. Ғуломов *-дир* аффиксини бир ўринда III шахсни кўрсатувчи форматив¹ деса, иккинчи бир ўринда боғлама² деб атайди. Н. А. Баскаков уни тўғридан-тўғри боғлама (связка)³ дейди. Бундан ташқари, А. Н. Қононов у *соғдир, кимдир, нимадир, қандайдир, нечадир, қанчадир, қачондир, қаердадир, қандайдир, негадир*||*нима учундир, мен ёшдирман* кабилардаги *-дир* ни кесимлик аффикси; *ёзгандирман, ёзмагандирман, қорнинг очгандир, балки қайтгандир, сиз Холнисо хола м д и р с и з -д а, ёзғундир, ёзғундир, бизнинг юрагимиз халқимизнинг*

¹ Қаранг: Ғуломов А. Ғ. Феъл. Тошкент, 1954, 25-бет.

² Ғуломов А. Ғ. Уша асар, 25-бет.

³ Баскаков Н. А. Қаракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. М. — Л., 1952, с. 324.

юрагида абадий уражакдир кабилардаги *-дир* ни модаллик аффикси (модалный аффикс)⁴ деб атайди. Х. Комилова эса бу аффиксини сўз ясовчилар қаторига⁵, С. Усмонов модал форма ясовчиларнинг лексик-грамматик форма ясовчи турига⁶ киритади. Кўринадики, *-дир* аффиксини баъзи тилшунослар сўз ясовчи элемент, баъзилари кесимлик аффикси, модаллик аффикси, форма ясовчи аффикс деб қарайдилар.

Аслида, икки аффикс ҳақида гапириш тўғри бўлур эди. Улардан бири кесимликни таъкидлайди, иккинчиси эса, юқорида айтилганидек, гумон-чама формасини ясайди.

Ўзбек тилида *-дир* аффиксининг яна бошқача хусусиятлари ҳам борлиги маълум. М.: *Очдир, яланғочдир, ишқилиб, тинч бўлсин. Дўстдир, душмандир ўзидан тинсин. Қиздир, ўғилдир бўлгани яхши. Ҳозирги пайтда ўғил ёққан чироқни қиз ҳам ёқади.* Бу мисоллардаги *-дир* кесимликни ифодаламайди, бошқа сўз туркуминини ҳам ясамайди, унда одатдаги гумон, чама, тахмин маъноси ҳам йўқ. Бунда олдинги ҳукм маъноси кейинги ҳукм маъносига зид қўйилади.

Демак, гумон-чама формасини ясовчи *-дир* аффикси:

1. Сўроқ олмошларига қўшилиб, гумон олмошларини ясайди: *кимдир, нимадир, қандайдир* каби.

2. Феъл формаларига, сифатларга, кишилик, кўрса-тиш, белгилаш, бўлишсизлик олмошларига қўшилганда ҳам ноаниқлик, гумон маъноларини билдиради: (балки) *ўқимоқчидир, (эҳтимол) ўқигандир, сендир, ўшадир, ҳаммасидир* каби.

3. Отларга қўшилиб, гумон, чама, тахмин маъноларини англатади. М.: *Қодиржон идорадан чиқиб, қайси бир фермага дир бориб келиш учун отланиб турган эди* (Ш. Ғуломов).

4. Биринчи кесим орқали ифодаланган ҳукмни иккинчи кесим орқали ифодаланган ҳукмга зид қўйиш учун хизмат қилади. Шундай қилиб, олмошнинг бир туридан бошқа турини ясаш учун хизмат қилганида *-дир* аффиксининг функцияси сўз ясовчининг функциясига яқинлашади, аммо ҳали уни тўла маънода сўз

⁴ Копонов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 173, 185, 289, 349, 428, 219, 232, 428.

⁵ Комилова Х. Ўзбек тилида сон ва олмош. Тошкент, 1953, 18-бет.

⁶ Усмонов С. Ҳозирги ўзбек тилида сўзнинг морфологик тузилиши. 213-бет; Уша автор. Уша асар, 120, 140-бетлар.

ясовчи деб бўлмайди; чунки гумон-чама маъноси асосий ўринда туради.

От, сифат, феълларга ва сўроқ олмошларидан бошқа олмошларга қўшилганида *-дир* аффикси фақат модал маъно ифодалайди, Кесимликни таъкидлаганда эса у формал кўрсаткич ҳолига келиб қолган бўлади. Хукмларни бир-бирига зид қўйиш пайтида эса бу аффикс синтактик вазифа бажаради — зид ҳукм ифодаловчи биринчи эгасиз гапни иккинчи гапга тобе қилади.

Аналитик формалар

Отларнинг гумон-чама формалари аналитик усулда қуйидагича ясалади: 1. Бир компоненти ҳозирги тилда тушунарли бўлмаган жуфт сўзлар тузиш. 2. Махсус такрор.

Бир компоненти ҳозирги тилда тушунарли бўлмаган жуфт отлар тузиш билан ясалган аналитик формалар. *Бисот-бағал, суяк-саёқ, ёлгон-яшиқ, юқ-юрими, ўсма-тасма, бозор-ўчар, кўч-кўрон, ясан-тусан, хотин-халаж, шўрва-шулти* каби жуфт отларнинг *бағал, саёқ, яшиқ, юрими, ўчар, кўрон, тусан, халаж, шулти* каби иккинчи компонентлари ҳозирги ўзбек тилида шу жуфт сўзлар доирасида мустақил маъно англатмайди. Бунда, биринчидан, бу жуфт сўзларнинг биринчи компоненти-дан англашилган ва шунга ўхшаган предметлар тушунилади; иккинчидан, шу формалар орқали ифодаланган предметларга сўзловчининг у ёки бу даражадаги муносабати (тасдиқлаш ёки қоралаш, ижобий ёки салбий муносабати) ифодаланади.

Бундай формаларга нисбатан тилшунослар турлича муносабатда бўлиб келмоқдалар. А. Н. Кононов, А. Ф. Фуломов, Ф. Камол, О. Азизовлар ўзбек тилидаги *бозор-ўчар, хотин-халаж, кўча-кўй* сингари бир компоненти ҳозирги тилда тушунарли бўлмаган жуфт сўзларни ҳам, *қоп-қоп, ош-пош* каби такрорий сўз ва махсус такрорларни ҳам қўшма сўзлар қаторига киритадилар⁷. 3. Маъруфов эса *қант-қурс, ёлгон-яшиқ* типидagi бир компоненти тушунарли бўлмаган жуфт сўзларни ва

⁷ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 131, 137—138; Фуломов А. Ф. Ўзбек тили морфологиясига кириш, 11, 18—20-бетлар; Уша автор. О правописании сложных слов в современном узбекском языке. Ученые записки ТГПИ им Низами. Филологический сборник. Выпуск II. Ташкент, 1954, с. 275; Азизов О. Тилшуносликка кириш. Тошкент, 1963, 98—99-бетлар.

чой-пой, пул-мул типигаги махсус такрорларни дастлаб лексик йўл билан бириккан қўшма отларга киритган бўлса,⁸ кейинчалик буларни қўшма отларга киритмайди. Тилшунос олимлар У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаевлар томонидан тузилган дарсликда⁹ «Икки сўзни жуфт келтириш ёки бир сўзни такрорлаш орқали жуфт сўзлар ясаллади»; «Жуфт отларга яқин турувчи такрорий отлар ҳам бор»; «Жуфт сўзлар ўз маъно ва хусусиятларига кўра қўшма сўзга яқин туради. Шунинг учун улар қўшма сўзлар билан бирга ўрганилади», — деб кўрсатилади.

В. В. Решетов, Б. Мадалиев, А. Ҳожиев каби тилшунослар жуфт сўзларни қўшма сўзлардан ажратдилар¹⁰.

Маълумки, ички грамматик тобелик муносабатлари англашилмайдиган (аслида эса ана шу ички грамматик тобелик муносабатидан келиб чиққан), икки ёки ундан ортиқ сўз формаларидан ташкил топиб, бир урғуга бирлашадиган ва бир тушунчани ифодалайдиган сўз қўшма сўз саналади. Жуфт сўз эса, семантик жиҳатдан ўзаро бирон даражада боғланган икки бошқа-бошқа сўзнинг грамматик жиҳатдан тенг муносабатда бириктирилиши билан ҳар бири ўз маъноси ва урғусини сақлаган ҳолда бир умумийлик, жамлик оттенкасига эга бўлган бутунлик ҳосил қилиши билан вужудга келади.

Агар такрорий сўзлар қўшма сўз яшашнинг бир тури деб қараладиган бўлса, такрорланган қўшма сўзларни яна қайтадан қўшма сўзларга киритишга тўғри келарди. М.: *Колхозчилар ҳалол меҳнат ҳақини қайёқдаги такасалтанглар томонидан белбоғ-белбоғ тугиб, ўмаришларига барҳам берилди* (Ш. Тошматов). *«Тилхат-пилхатингни қўйсанг-чи, Тўкен* (Ғ. Мустафин). *«Тоҳира билан тил бириктириб, шартта Янгиер-пангиерларга кетиб қолайми, деб ҳам ўйлади* (Ш. Ғуломов). Келтирилган мисоллардаги белбоғ, тилхат, Янгиер қўшма сўз бўлиб, ана шу сўзларни такрорлаш орқали янги сўз ясалгани йўқ.

⁸ Маъруфов З. Сўз состави. От ва сифат. Тошкент, 1956, 46—47-бетлар.

⁹ Қаранг: Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Морфология, лексикология. Тошкент, 1965, 8, 29, 97—98-бетлар.

¹⁰ Решетов В. В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка. Ташкент, 1965, с. 63—64; Мадалиев Б. Сложные слова в современном узбекском языке. АКД. Ташкент, 1956; с. 1—15; Ҳожиев А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. Тошкент, 1963, 7, 51—52-бетлар.

балки сўзловчининг воқеликка, нарса-предметларга бўлган модал муносабати ифодаланди, холос. Шунингдек, бизнингча, *ош-пош*, *мева-чева*, *хашак-хушак* каби махсус такрорланган отларни *кўча-кўй*, *бола-бақра* каби бир компоненти ҳозирги тилда тушунарли бўлмаган жуфт отлардан фарқлаш, улар орасига маълум даражада чегара қўйиш керак бўлади.

Тўғри, махсус такрор ҳам, бир компоненти ҳозирги тилда мустақил маъно ифодаламайдиган жуфт сўзлар ҳам, биринчидан, жуфтланиш қолипида тузилган; иккинчидан, ташқи томондан қараганда уларнинг ҳар иккаласида ҳам жуфтликнинг бир компоненти мустақил маъно ифодаламайди; учинчидан, сўзловчи предмет ва шахсларга ўз субъектив муносабатини ифодалаш учун ҳар иккала ҳолатдаги формалардан ҳам фойдаланади, ва ниҳоят, тўртинчидан, уларнинг ҳар иккаласи ҳам гумон-чама формалари қаторига киради. Лекин улар ўртасидаги бу умумий ва ўхшаш томонлар айнан бир ҳодисадир, деган хулосани келтириб чиқармайди. Уларни бир-биридан ўзаро фарқлаш зарур.

1. Бир компоненти ҳозирги тилда мустақил маъно ифодаламайдиган жуфт сўзларнинг мустақил маънода қўлланмайдиган қисми бир вақтлар мустақил маъноли сўз бўлиб, кейинчалик истемолдан чиқиб кетган; махсус такрордаги асосий сўзнинг фонетик эквиваленти эса, аслида, мустақил маъноли сўз бўлмай, биричи сўзнинг (асосий сўзнинг) фонетик жиҳатдан ўзгартирилган — «бузилган» такроридир, холос.

2. Бир компоненти мустақил маъно билдирмайдиган жуфт сўзлар нисбатан турғун (статик) формага эга бўлиб, уларнинг мустақил маъно ифодаламайдиган қисмини эркин равишда бошқача қилиб ўзгартириб бўлмайди. Махсус такрордаги маъно ифодаламайдиган компонентни эса нутқ талабига ёки сўзловчининг ҳоҳишига кўра бошқача фонетик эквивалент билан алмаштириш мумкин. Бошқача қилиб айтганда, *хотин-халаж*, *бозор-ўчар*, *кўча-кўй* каби жуфт сўзлар онгимизда шу туришича тайёр ҳолда сақланади, сўзловчи уларни худди ана шу формада қўллайди; махсус такрорнинг маъно ифодаламайдиган компоненти эса нутқ сўзланиб турган пайтда нутқ momenti ва шароитига мос равишда йўл-йўлакай тузилади — унда бирмунча эркинлик бор. М.: *Аввал овқат-повқат еб ол* (Р. Тагор). *Жиннини бўлдингни?* (Ж. Абдуллахонов).

3. Бир компоненти ҳозирги тилда тушунарли бўлмаган жуфт сўзларнинг доираси анча тор, яъни маълум

миқдордаги сўзларгина ана шундай жуфтликка эга махсус такрорнинг ёйилиш сфераси чекланмаган. Масалан, *қиз-қирқин, кийим-кечак, бозор-ўчар, пул-пучак, шох-шабба* каби жуфт сўзларнинг мустақил маъно ифода далайдиган қисмидан *қиз-пиз, қиз-миз, кийим-пийим, бозор-мозор, пул-мул, шох-пох* тарзида махсус такрор ҳосил қилиш мумкин, аммо *ручка-пучка, ўрик-мўрик, дон-дун, халта-хулта* каби махсус такрорларнинг мустақил маъно ифода далайдиган қисмидан юқорида кўрсатилган типдаги жуфт сўз ҳосил қилиб бўлмайди.

4. Бир компоненти мустақил маънода қўлланмайдиган жуфт сўзларнинг компонентлари баъзан уюшув қисм сингари боғланиб кела олади: *кўча-ю кўйдон, сандироқлаб юрмай ўқи дарсингни, бозори-ю ўчарини ўзи қилади* каби. Аммо махсус такрорлар бундай хусусиятга эга эмас: *нону пон, тузу муз, ошу пош* тарзида қўлланмайди.

Шундай қилиб, бир компоненти мустақил маънода қўлланмайдиган жуфт сўзларни махсус такрорлар билан аралаштириш, уларни ажрата билмаслик назарий чалкашликка олиб келиши мумкин. Бунда тарихий аспект билан ҳозирги аспект аралашиб кетган бўлади.

Ўзбек тилида «бир компоненти ҳозирги тилда мустақил маънода қўлланмайдиган жуфт сўзлар» ибораси тилшунослар томонидан турлича тушунилгани, уларга киритиладиган сўзлар доираси турлича бўлгани сингари, мустақил маъно ифодаламайдиган компонентларни номлаш ва уларга муносабат ҳам бир хилда эмас. Масалан, Н. К. Дмитриев, А. Н. Кононов бундай компонентларни «акс-садо сўзлар» («слово-эхо») ¹¹, З. Маъруфов «маъносиз сўзлар» ¹², У. Турсунов, Ж. Мухторовлар «тақлидий қисм» ¹³, В. В. Решетов «асосий семантик элементнинг фонетик дублети» ¹⁴, С. Муталлибов «эргаш сўз» ¹⁵, С. Усмонов «акс-садо сўзлар ёки сўзларнинг «соясси», биринчи сўзнинг фонетик эквиваленти» ¹⁶ деб

¹¹ Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка, с. 75; Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 137—138.

¹² Маъруфов З. Сўз состави. От ва сифат, 46-бет.

¹³ Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1965, 29-бет.

¹⁴ Решетов В. В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка. Ташкент, 1965, с. 95.

¹⁵ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. III. Тошкент, 1963, 10-бет.

¹⁶ Усмонов С. Ҳозирги ўзбек тилида сўзнинг морфологик тузилиши. Уша автор. Сўз ва унинг морфологик структураси ҳақида қўлланма. Тошкент, 1957.

атайди. Аксарият, бу терминлар, иборалар замирида бир компоненти ҳозирги тилда мустақил маънода қўлланмайдиган жуфт сўзларнинг ҳам, махсус такрорларнинг ҳам мустақил маъно ифодаламайдиган қисми (компоненти) тушунилаверади.

Бизнингча, «акс-садо сўз», «маъносиз сўзлар», «тақлидий қисм», «биринчи сўзнинг фонетик эквиваленти (дублети)» кабиларни бир компоненти ҳозирги тилда тушунарли бўлмаган жуфт сўзларга нисбатан эмас, балки махсус такрорларнинг мустақил маъно ифодаламайдиган қисмига нисбатан қўллаш маъқулроқ. Чунки бир компоненти ҳозирги тилда мустақил маънода қўлланмайдиган жуфт сўзнинг мустақил маъно ифодаламайдиган компонентига ҳозирда мустақил маъно ифодалайдиган компонентига бир вақтлар (ёки ҳозирги туркий тилларнинг бошқа бирортасида) синоним сўз бўлган бўлиши (ёки у билан маъно жиҳатдан бирон даражада боғланган бўлиши ҳам), лекин кейинчалик у ўз маъносини йўқотиб, асосий маъно ифодаловчи қисмнинг ёрдамчи элементига айланган бўлиши мумкин. Бошқача айтганда, уларнинг ифодалаган маънолари кейинчалик унутилган (эскирган), улар синоним сўз сифатида тушунилмаган. Аммо бундай сўзлар кейинчалик бошқача маъно касб этган, яъни улар бир вақтлар ўзларининг синонимлари бўлган сўзларнинг лексик маъносига гумон, чама, жамлаш, умумлаштириш, ноаниқлик шахс ва предметларга сўзловчининг салбий муносабати каби маъно оттенкаларини қўшиш учун хизмат қиладиган модал форма ясовчи восита ҳолига келиб қолган. Масалан; *хотин-халаж* жуфт сўзининг иккинчи компоненти, А. Кайдаровнинг кўрсатишича, аслида туркча *калаш* бўлиб, татар тилида у «келинчак, бўй етган қиз» (*молодуха*)¹⁷ маъносида қўлланади. Аммо ҳозирги ўзбек тилида у мустақил сўз сифатида қўлланмайди, олдинги компонентнинг (*хотин*) лексик маъносига жамлаш, умумлаштириш каби модал маъноларни қўшади. Лекин уни биринчи компонент (*хотин*)нинг «акс садоси», «тақлидий қисми» дея олмаймиз. Чунки у аслида мустақил маъноли сўз бўлиб, кейинчалик бу маъно унутилган. Ана шу ўринда В. И. Алатирёвнинг қуйидаги фикрини эслаш жуда ўринли: «Айнан бир предметни ифодаловчи, аммо икки бошқа-бошқа диалект (қабил)га мансуб бўлган икки бошқа-бошқа сўз

¹⁷ Кайдаров А. Парные слова в современном уйгурском языке. Алма-Ата, 1958, с. 19.

ана шу диалектларнинг (қабилаларнинг) қўшилиши ёки ўзаро алоқаси давомида бир сўзга қўшилиши мумкин. Шу ҳолда ҳам унинг маъноси сўзлар қўшилгунга қадар бўлган ҳар бирининг маъносига, асосан, тенг келади. Бошқача айтганда, ҳар хил социал табақаларнинг, группаларнинг айнан бир предметни ифодаловчи икки тенг маъноли сўзи чатишиши, бир сўзга қўшилиши рўй берган бўлиши мумкин»¹⁸.

Шуни ҳам айтиш керакки, жуфт ва такрорий сўзларни (жумладан, бир компоненти ҳозирги тилда мустақил маънода қўлланмайдиган жуфт сўз ва махсус такрорларни ҳам) А. Н. Кононов, А. Ғ. Ғуломов, У. Турсунов, Ж. Мухторов, З. Маъруфовлар янги сўз ясаш усули¹⁹ деб ҳисобласалар, А. Ҳожиев эса «Жуфт сўз ясалиши янги сўз ясаш эмас»²⁰ дейди. Шунингдек, уларни сўз бирикмаси деб бўлмаслигини ҳам айтади. С. Усмонов уларни модал формаларнинг лексик-грамматик формалари қаторига киритади²¹. К. Дийканов қирғиз тилидаги *бала-бақыра* (детвора), *эгин-тигин* (хлеба), *китеп-митеп* (разные книги), *май-сай* (масло), *чай-пай* (чай и всё, что к нему относится) кабиларни бир ўринда тўғридан-тўғри қўшма сўз, иккинчи бир ўринда эса қўшма ва жуфт сўзлар²², дейди. Н. А. Баскаков қорақалпоқ тилидаги *кёрне-тёсек* (постель), *ҳавле-харем* (дворец, усадьба), *кийим-кеншек* (женская одежда), *ата-ана* (родители), *палав-малав* (кушанья, ош-палов), *адам-мадам* (люди, от адам)²³, М. И. Одилов озарбайжон тилидаги *ўзбәуз*, *басабас*, *хала-хала* (игра в домики), *эвбәэв* типидигиларни ҳам²⁴ қўшма

¹⁸ Алатырёв В. И. Повторы в пермских языках. Ученые записки Карело-финского гос. университета. Том 2. Петрозаводск, 1948, с. 166—167.

¹⁹ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 104; Ғуломов А. Ғ. Узбек тилида сўз ясаш йўллари ҳақида. — А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти асарлари. 1-китоб. Тошкент, 1949, 47—49-бетлар; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 8-бет; Маъруфов З. Сўз состави. От ва сифат. 11-бет.

²⁰ Ҳожиев А. Узбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар, 41—63-бетлар.

²¹ Усмонов С. Узбек тилида сўзларнинг грамматик формалари, 43, 60, 115—120-бетлар.

²² Дийканов К. Имя существительное в киргизском языке, с. 67—68, 74.

²³ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология, с. 185—187.

²⁴ Адылов М. И. Сложные слова в современном азербайджанском языке. АҚД. Баку, 1968, с. 9—11.

сўзлар қаторига киритади. А. Кайдаров уйғур тилидаги *ата-ана, кийим-кечак, той-токун, төмүр-тесак, китап-митап, ат-мат, бит-чит* кабиларни, Е. И. Убрятова ёқут тилидаги *ийэ-аеа* (родители, мать-отец), *саңа-иңэ* (голос, говор), *бас-көс* (глава, господин, господство), *муңтаң* (мученье, страдание) кабиларни²⁵ жуфт сўзлар (парные слова) деб атасалар ҳам, уларни қўшма сўзлар қаторига киритадилар. В. И. Алатирёв удмурт тилидаги *шузи-мази* кабиларни такрорлар (повторы), деб атагани ҳолда уларни қўшма сўзнинг бир тури деб ҳисоблайди. Бошқа бир мақоласида эса *уй-нунал* (ночь-день, яъни «дни-ночи») кабиларни тўғридан-тўғри қўшма сўз²⁶ дейди. Бир группа қозоқ тилшунослари²⁷ *уй-уйге, жил-жилдің, дүркін-дүркін, оқсақ-тоқсақ, жол-жонекей, аяқ-табақ, бала-шага, ауызба-ауыз, қолма-қол, нан-пан, қой-мой, тері-терсек, киім-кешек, оқте-текте, аға-іні, жан-жануар, топ-топ, қора-қора, сүт-пүт, қып-қызыл, қыстау-қистау* (одни зимовки), *жайлау-жайлау* (одни летние кочевья), *үл-қыз, қыз-қырқын, қатын-қалаш, келін-кешік, шай-пай, жылқы-мылқы* сўзларини жуфт сўзлар (қос создер)га киритадилар. Н. П. Диренкова ойрот тилидаги *бала барқа, бичик-билик* кабиларни бир ўринда бирикма (сочетание), иккинчи бир ўринда жуфт (парные) сўзлар²⁸ дейди. Уйғур тилидаги *қазан-қомуч, нан-пан, кийим-кечак, қолму-қол, қип-қизил*²⁹, *бәхт-сәәдәт, қатлам-қатлам, бала-чақа*³⁰ каби сўзлар жуфт сўзлар деб помланади. А. Қдирбаев ҳам қора-

²⁵ Кайдаров А. Парные слова в современном уйгурском языке, с. 47, 62, 64; Убрятова Е. И. Парные слова в якутском языке, с. 297, 298, 301, 303, 306. Е. И. Убрятованин кўрсатишинча, *-иңэ, -тәң, көс* компонентлари ёқут тилида мустақил маъно ифодаламайди.

²⁶ Алатирёв В. И. Повторы в пермских языках. — Учёные записки Карело-финского государственного университета. Петрозаводск, 1948, с. 164—165; Уша автор. Сложные слова с противоположными по значению согласными частями. Петрозаводск, 1948, с. 171—174.

²⁷ Кенесбаев О. К. Қозоқ тилидаги фразеологик жуфт сўзлар (қозоқ тилида). Олмаота, 1950, 3—12-бетлар; Бегалиев Г., Сауранбаев Н. Қазақ тілі грамматикасы. Алма-Ата, 1948, 42—43-бетлар; Кенесбаев С. Қ. Қос сўздердың кеі бір жасалу жолдары. Ученые записки Казахского государственного университета. Том XI. Алма-Ата, 1946, с. 38—45; Исқақов А. Грамматиканиң кеі бір мәселелері. Халық мугалімі. Алма-Ата, 2, 10-бетлар; Современный казахский язык. Алма-Ата, 1962, с. 152—153.

²⁸ Диренкова Н. П. Грамматика ойротского языка. М.—Л., 1940, с. 43, 61.

²⁹ Шәмиева А. Ш., Әхматов Ә. Уйғур тили грамматикаси. I. Алмута, 1951, 69—71-бетлар.

³⁰ Наджин Ә. Н. Современный уйгурский язык. М., 1960, с. 28, 47.

қалпоқ тилидаги *мал-мулк, чай-пай, узынли-қысқалы* сўзларини жуфт сўзлар³¹ деб атайди. Н. К. Дмитриев бошқирд тилидаги *rijan zarar, hel ahval, alasin halazn, kitar-mitar, qid qirgin duc-ush, tau-tau, kaz-maz*³², қумиқ тилидаги *уъяур-уъяур* («куча-куча», «кучами», «кучи»), *табун-табун* («стай-стай», «стаями»), *ат-мат* («кони-монь»), *китап-митап* («книги-мниги»), *кзатын-кзыз* (весь женский пол)³³ типидагиларни жуфт сўз бирикмалари (парные словосочетания) деб атаса ҳам амалда жуфт ва такрорий сўзлар (махсус такрорлар) ҳақида фикр юритилади.

Юқоридагилардан кўринадики, туркологияда бир компоненти ҳозирги тилда мустақил маънода қўлланмайдиган жуфт сўзлар билан бир компоненти маъно ифодаламайдиган махсус такрорларни баъзи тилшунослар тўғридан-тўғри қўшма сўзларга киритсалар (К. Дийканов, Н. А. Баскаков, М. И. Одилов, А. Қайдаровлар), баъзилари (С. К. Кенесбаев, Г. Бегалиев, Н. Сауранбаев, А. Исқақов, Н. П. Диренкова, Э. Н. Нажип, А. Қдирбаевлар) жуфт сўзлар деб атайдилар. С. Е. Малов, Мирза Жаъфар, А. Баранников, Г. И. Рамстедт каби тилшуносларнинг ишларидан такрорларни алоҳида олиб текширишга мойиллик борлигини кўра-миз³⁴. Бу — масаланинг бир томони, холос. Иккинчи томони шундаки, бу формаларни Н. К. Дмитриев, Н. А. Баскаков, Е. И. Убрятова, «Ҳозирги қозоқ тили» дарслигининг муаллифлари, Н. П. Диренкова, Г. И. Рамстедт, К. Дийканов ва бошқа тилшунослар сўз ясаш (янги сўз ясаш) усули деб қарасалар³⁵, М. И. Одилов,

³¹ Қдирбаев А. Қарақалпақ тилининг грамматикасы. I. Нокис, 1949, 48, 87-бетлар.

³² Дмитриев Н. К. О парных словосочетаниях в башкирском языке. Известия АН СССР, Серия VII. М., 1930, с. 506, 507, 510, 512.

³³ Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М.—Л., 1948, с. 75—76; Уша автор. Грамматика кумыкского языка. М.—Л., 1940, с. 46, 48

³⁴ Малов С. Е. Язык желтых уйгуров. Алма-Ата, 1957, с. 171—172; Мирза Жаъфар. Искусственное образование парных слов. Труды этнографического отделения. Т. XI. М., 1900, с. 311—313; Баранников А. Синонимические повторы в новоиндийских языках. Записки коллегии востоковедов при азиатском музее АН СССР Т. III. Вып. 2. Л., 1928, с. 249—256; Рамстедт Г. И. Развитие в алтайское языкознание, с. 219—220.

³⁵ Дмитриев Н. К. О парных словосочетаниях в башкирском языке. с. 501; Уша автор. Грамматика башкирского языка, с. 4—75; Баскаков Н. А. Каракалпакский язык, с. 184—187; Убрятова Е. И. Парные слова в якутском языке, с. 297—298; Современный казахский язык. Алма-Ата, 1962, с. 152—153;

В. И. Алатирёв ва бошқалар ҳам сўз ясаш, ҳам форма ясаш³⁶ усули деб кўрсатадилар. А. Баранников ишининг мазмуни эса уларни форма ясаш усули сифатида тушунганлигидан далолат беради³⁷. Масаланинг учинчи томони шундаки, туркологияда (жумладан, ўзбек тилида ҳам) ана шундай формаларнинг контекстдаги маънолари турлича изоҳланади.

Жуфт сўзлар (жумладан, бир компоненти ҳозирги тилда мустақил маънода қўлланмайдиган жуфт сўзлар)нинг контекстда ифодалайдиган маъноларини такрорий сўзларнинг (махсус такрорларнинг ҳам) маъноларига тенг ёки уларни бир хил деб тушуниш унчалик тўғри эмас. Кўпчилик тилшунослар бир компоненти ҳозирги тилда тушунарли бўлмаган жуфт сўзлар жамлик, умумлик маъноларини ифодалайди³⁸ десалар, баъзилари кўплик сонни³⁹, айримлари эса экспрессивлик⁴⁰, менсимаслик, паст назар билан қараш⁴¹ маъноларини билдиради, деб кўрсатадилар. Аммо экспрессивлик, менсимаслик, паст назар билан қараш маъноларини билдирадиган сўзлар деб, кўпинча, махсус такрорларни назарда тутадилар.

Отларнинг бундай формалари мустақил маъно ифодалайдиган компонентдан англашилган предмет ва шахс маъноларига жамлик, умумлик, гумон, чама, ноаниқлик, шу билан бирга, паст назар билан қараш каби қўшимча маъно оттенкаларини қўшади. М.: *Узинг кўриб турибсанки, хотин-халаж, бола-чақа, қўшчи-қулончи, ...бизнинг қўлимизга қараб қолганлар кўп*

Дыренкова Н. П. Грамматика ойротского языка, М.—Л., 1940, с. 42; Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание, с. 219; Дыйканов К. Имя существительное в киргизском языке, с. 67—69.

³⁶ Адылов М. И. Сложные слова в современном азербайджанском языке, с. 10; Алатирёв В. И. Повторы в пермских языках, с. 155.

³⁷ Баранников А. Словарное повторение в хиндустани. Восточные записки. Том I. Л., 1927, с. 75—85; Уша автор. Синонимические повторы в ново-индийских языках. Записки коллегии востоковедов при азиатском музее АН СССР. Том III. Выпуск II. Л., 1928, с. 249—256.

³⁸ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 137; Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка, с. 77; Баскаков Н. А. Погайский язык и его диалекты. М.—Л., 1940, с. 40; Гуломов А. Ф. Узбек тили фологиясига кириш, 20-бет; Уша автор. Узбек тилида кўпчилик категорияси. Тошкент, 1944, 13-бет.

³⁹ Дмитриев Н. К. Кўрсатилган асар, 221-бет.

⁴⁰ Кононов А. Н. Кўрсатилган асар, 135, 137—138-бетлар.

⁴¹ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык, II, с. 187.

(Ғ. Ғулом). *Қўни-қўшиллар невараларини опичлаб юришади* (С. Анорбоев). Бу мисолларда ажратиб кўрсатилган формалар орқали жамлик, умумлик маънолари ифодаланган. Шу билан бирга, уларда гумон, ноаниқлик оттенкалари ҳам бор. Аммо биринчи хил маъно устунлик қилади. *Қуш эмаски, қанот боғлаб учиб кетган бўлса, қурбақа эмаски, бирор теле-тешикка кириб йўқолган бўлса* (Ғ. Ғулом). Бу мисолдаги теле-тешик формаси орқали гумон, чама, тахмин, ноаниқлик маънолари ифодаланган.

Шуниси характерлики, ўзбек тилида бир компоненти мустақил маъно ифодаламайдиган жуфт сўзлар деб ҳисобланган формаларни бошқа туркий тилларда ҳам айнан шу шаклда ёки фонетик жиҳатдан бир оз ўзгарган ҳолда учратамиз. Бу формалар ифодалайдиган маънолар ҳам бир-бирига синонимик эквивалент бўла олади. Бундай формаларнинг маъносини йўқотган компонентлари, кўпинча, бошқа туркий тилларда ҳам ҳозирги тилда ўз мустақил маъносини йўқотган компонент сифатида кўрсатилади. Чоғиштиринг: ўзбекча — *кийим-кечак*, уйғурча ва қозоқча — *кийим-кечак*, қирғизча — *кийим-кечек*, қорақалпоқча — *кийим-кеншек*; ўзбекча — *келин-кеват*//*келин-кечак*, қозоқча — *келин-кепшик*, қирғизча — *келин-кечек*; ўзбекча — *бола-бақра*, қирғизча — *бала-бақыра*, уйғурча — *бала-бақа*, ойротча — *бала-барқа*; ўзбекча — *қавм-қариндош*, уйғурча — *қоми-қериндаш*, озарбайжонча — *гоһит-гардаш* ва бошқалар.

Бир компоненти ҳозирги тилда тушунарли бўлмаган жуфт сўзларнинг маъно ифодаламайдиган компоненти илгари ўз мустақил маъносига эга бўлганлигини, аммо кейинчалик бу маъно унутилганлигини юқорида айтиб ўтган эдик. Бундай компонентларнинг асл мустақил маъноларини аниқлаш учун уларни тарихий асарлар, ёзма ёдгорликлардаги материаллардан, луғатлардан қидирмоқ, шунингдек, бошқа қариндош ва қариндош бўлмаган тиллардаги фактлар билан чоғиштирмоқ керак бўлади. Қуйида биз ана шундай формалардан айримларининг маъноларини бир қадар аниқлашга ҳаракат қиламиз: *Кўча-кўй* жуфт сўзининг *кўй* компоненти илгари 1) кўча, йўл; 2) қишлоқ, маҳалла маъносида қўлланган. Б. В. Миллер ҳам уни 1) шаҳарнинг квартал, райони; 2) 6—12 метр кенгликдаги кўча⁴² деб изоҳлайди. Ана шу формадан ясалган *кўй-дашни* ҳам-

⁴² Миллер Б. В. Персидско-русский словарь, с. 691—692.

шаҳар, ҳамқишлоқ, элат (земляк) маъносидаги сўз эканлигини айтади. *Феъл-атвор* жуфт сўзининг *атвор* қисми феъл-ҳаракатлар, йўсинлар, равишлар⁴³ деган маънони билдиради; *феъл* нинг ўзи ҳам ҳаракат, одат маъносини ифодалайди. *Елғон-яшиқ* жуфт сўзидаги *яшиқ*, аслида *яшириқ* бўлган бўлса керак. Маҳмуд Қошғарий ҳам *јашут* сўзини келтириб, яширилган деган маънони ифодалаши ва унинг *јашут-бэкут* тарзида жуфтлашиб келиши мумкинлигини кўрсатган⁴⁴. Чоғиштиринг: *Синфда бутун болалар олдида ҳамма елғон-яшириқ гапларимни айтиб бердим* (М. Исмоилий). *Болачақа жуфт сўзининг иккинчи компоненти «бола», «яра», «майда пул», «пул» маъноларини англаган.* Ҳозирги ўзбек тилида *чақа* сўзи баъзан *бола* маъносида қўлланади. М.: *Ҳатто қушлар йз чақасини, Иссиқ қанот остига олу* (Ҳ. Олимжон). *Зораки, Зарафшондан эгуси салқин шабада, ...жазирама хонадонларга кириб келса, кексалар уйқуси, чақалар ороми тиниқ бўлса* (С. Азимов). *Бола, гўдак, чақалоқ* маъносидаги *чақа* сўзи пул маъносидаги *чақа* билан фонетик жиҳатдагина ўхшашдир. Маълумки, ҳозир *чақа* деганда, бир томондан, 1, 2, 3, 5 тийинлик пуллари тушунамиз. Демак, *чақа* пулнинг майдаси ҳисобланади. М.: *Пулнинг чақаси ҳам пул, сўми ҳам пул деб ишни майдадан бошлади* (С. Аҳмад). Ана шу маънода улар орасида генетик жиҳатдан ички боғланиш бор дейиш мумкин. Аммо ҳозир улар орасидаги бундай ички боғланиш йўқолиб, ҳозирги тилда улар омонимлар ҳолига келиб қолган. Иккинчи томондан, бу форма умуман пул маъносини ифодалайди. Чоғиштиринг: *Қурт тутини билдими, тут экинни ҳам билсин. Чақасини бермаса, кестирма* (С. Аҳмад). *Бола-бақра жуфт сўзининг иккинчи компоненти А. Қ. Боровков, С. Е. Маловларнинг кўрсатишича, «уй-жой», «уй хўжалиги», «бола», «оила» маъносини билдиради*⁴⁵⁻⁴⁶. А. Кайдаров ҳам уйғур тилидаги *балабақа жуфт сўзининг «вақа (варқа)*⁴⁷ компонентини туркча *варқ* сўзига боғлайди ва бу жуфт сўз *болалар*

⁴³ Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. Тошкент, 1953, 26-бет.

⁴⁴ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III, 14-бет.

⁴⁵⁻⁴⁶ Боровков А. К. Лексика Среднеазиатского тюркского языка XII—XIII вв., с. 91; Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности, с. 366; Уша автор. Уйғурские наречия Сибиряна, с. 102.

⁴⁷ Кайдаров А. Парные слова в современном уйгурском языке, с. 21.

(детвора), *оила* маъноларини билдиради, дейди. Бизнингча, ўзбек тилидаги *бақра* ҳам аслида *барқ* бўлиб, худди ўшандай *оила*, уй маъносини ифодалаган. Кейинчалик унинг маъноси унутилиб, фонетик жиҳатдан ўзгарган, яъни аввал метатеза ҳодисаси рўй бериб, *барқ бақр* бўлган, сўнгра *бола* сўзига оҳангдош *бақра* тарзида ўзгарган, деб ҳисоблаш мумкин. *Қавм-қариндош* (қавми-қариндош) жуфт сўзининг биринчи компоненти маъносини С. Е. Малов *халқ* деб, П. Шамсиев ва С. Иброҳимовлар *кишилар тўдаси, гуруҳи* деб изоҳлайдилар. Б. В. Миллер ҳам 1) *халқ, қабила*; 2) *қариндош, туғишган* («родственник», «родня») деб изоҳлайди. А. К. Боровковнинг кўрсатишича, у *халқ, қабила*; *гуруҳ, тўда* маъноларини⁴⁸ ифодалайди. Бизнингча, *қавм* сўзи замирида оддий тўда, *гуруҳ* маъноси эмас, *қариндошликка* асосланган *кишилар тўдаси, гуруҳи* ётади. Ана шунинг учун ҳам баъзан қариялар «мен фалон қавмданман» деган иборани қўллайдилар. *Заҳар-заққум* жуфт сўзининг иккинчи компоненти 1) меваси жуда аччиқ бир дарахт; 2) заҳар, оғу маъноларида ишлатилиши маълум, Демак, у аввал *заҳар* сўзига синоним бўлиб, кейинчалик ўз мустақил маъносини йўқотган ва биринчи компонентнинг лексик маъносига қўшимча маъно оттенкасини қўшадиган элемент ҳолига келиб қолган. *Ўт-ўлан* жуфт сўзининг *ўлан* компоненти қадим *ўланг* формасида қўлланиб, *ўт, гиёҳ, майса, кўкат* маъноларини ифодалаган. Қозоқ тилида ҳам *элең* ўтнинг бир тури сифатида кўрсатилади⁴⁹. *Тешиктеллик* жуфт сўзининг иккинчи компоненти ҳам эски ўзбек тилида *тешик* маъносини ифодалаган⁵⁰. *Тариқтармоқ* жуфт сўзининг иккинчи компоненти эски ўзбек тилида бир хил ўсимликнинг номини ифодалаган ва у *қарғақ-тармақ* тарзида жуфт ҳолда ҳам қўлланган⁵¹. М. Қошғарийнинг кўрсатишича, *арқоқ-ўриш* жуфт сўзининг иккинчи компоненти қадим *арш* тарзида қўлланган ва *ўриш* маъносини ифодалаган⁵². *Ховли-ҳаят* жуфт сўзидаги *ҳаят* компоненти аслида арабча бўлиб,

⁴⁸ Қаранг: Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат, 123, 415-бетлар; Миллер Б. В. Персидско-русский словарь, с. 647; Боровков А. К. Лексика Среднеазиатского тефсира XII—XIII вв., с. 191.

⁴⁹ Бегалиев Г., Маҳмудов Х., Мусаббаев Т. Краткий казахско-русский словарь. Алма-Ата, 1959, с. 172.

⁵⁰ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. III, 369-бет.

⁵¹ Уша автор. Девону луғотит турк. III. 434-бет.

⁵² Маҳмуд Кошғарий. Кўрсатилган асар, 93-бет.

Ўзбек тилининг қарноб шеvasида *хэйат* формасида қўлланади. Бу сўз маълум миқдорда участканинг девор ёки дарахт шохлари билан ўраб олиниши маъносини беради⁵³. Б. В. Миллернинг кўрсатишича ҳам, *хайат* ҳовли («двор») маъносини ифодалайди. Шу билан бирга, у шу сўз билан маънодош бўлган *хоули* сўзини⁵⁴ ҳам кўрсатади. Бу эса *ҳовли* ва *ҳаят* сўзларининг маънодош сўзлар эканлигини яна бир бор тасдиқлайди. *Оқсоқ-тўқсоқ* жуфт сўзининг иккинчи компонентининг маъноси уйғур тилининг қашқар диалектидаги *тока* ва хотан диалектидаги *тука* сўзининг маъноси билан боғлиқ бўлса керак. Чунки, С. Е. Маловнинг кўрсатишича⁵⁵, *тока* қашқар диалектида *чўлоқ* («хромой»), *тука* эса хотан диалектида *чўлоқ*, *оёқсиз киши*, *оёғи йўқ киши* («человек без ног или без ноги») маъносини ифодалайди. Ҳозирги ўзбек тилида «*оқсоққа тўқсоқ*» иборасининг қўлланиши ҳам юқоридаги изоҳнинг тўғри эканлигини кўрсатади.

Махсус такрор орқали ясалган аналитик формалар. Отларни махсус такрорлаш орқали уларнинг гумончама формалари ясалади. Модал маъно ифодаловчи формаларнинг бу тури ҳозирги ўзбек тилида (умуман, бошқа туркий тилларда ҳам) жуда кенг қўлланилади. Маълумки, «махсус такрорлаш» деганда компонентлардан бирининг фонетик жиҳатдан ўзгариши кўзда тутилади⁵⁶. М.: *Ҳеч қанақа дов-дастгоҳу, охур-п oxур деган нарса йўқ* (С. Бабаевский). *Қараса ёнидаги тўппонча ўқ-мўқи, қин-пинлари билан йўқ* (Ш. Тошматов). Келтирилган мисоллардаги *охур-п oxур, ўқ-мўқ, қин-пин* кабилар махсус такрор бўлиб, уларнинг бир хилида (*охур-п oxур, ўқ-мўқ*) *п, м* товуши орттирилган бўлса, *қин-пин*да товуш алмашган. Отларнинг бундай формалари ўзбек тилшунослигида (туркологияда ҳам) турлича талқин қилиниб келмоқда. Чунончи, ўзбек тилидаги *ош-пош, чой-пой, дон-дун* типидagi махсус такрорларни А. Н. Кононов жуфт стлар («парные имена существительные»)⁵⁷, А. Ф. Фу-

⁵³ Ражабов Н. Қарноб шеvasининг лексик хусусиятлари. СамДУ асарлари. Самарқанд, 1960, 64-бет.

⁵⁴ Миллер Б. В. Персидско-русский словарь, с. 294.

⁵⁵ Малов С. Е. Уйгурские наречия Синьцзяна. М., 1961, с. 160, 162.

⁵⁶ Усманов С. Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари, 142-бет.

⁵⁷ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 135—137.

ломов ҳар хил ёки ўзгарган такрор⁵⁸ деб атасалар ҳам, уларни қўшма сўзларга киритадилар. З. Маъруфов уларни «лексик йўл билан бириккан қўшма сўзлар»⁵⁹, В. В. Решетов, А. Ҳожиевлар жуфт сўзлар⁶⁰, Н. Р. Абдураҳмонов эса дастлаб жуфт ва жуфт-такрор сўзлар, сўнг тўғридан-тўғри жуфт сўзлар⁶¹ деб номлайди. Ф. Камол уларни такрорларга киритади⁶². Н. А. Баскаков қорақалпоқ, А. Кайдаров уйғур тилидаги ана шундай махсус такрорларни жуфт-такрор сўзлар («парно-повторные слова»)⁶³, В. И. Алатирёв удмурт тилидагиларни ўзгарган такрорлар («деформированные повторы»)⁶⁴ деб атайдилар ва уларни қўшма сўзлар қаторига киритадилар. Шунингдек, Қ. Дийканов қирғиз тилидаги, М. И. Одилов озарбайжон тилидаги ана шундай формаларни қўшма сўзлар қаторига киритадилар⁶⁵. Н. А. Баскаков нўғой тилидаги, А. Қдирбоев қорақалпоқ тилидаги, Э. Н. Наджиб уйғур тилидаги, «Ҳозирги қозоқ тили» авторлари қозоқ тилидаги махсус такрорларни жуфт сўзлар деб ҳисоблайдилар⁶⁶. Н. К. Дмитриев бошқирд тилидаги ана шундай формаларни жуфт сўз бирикмалари («парные словосочета-

⁵⁸ Фуломов А. Ф. Ўзбек тили морфологиясига кириш, 18—20-бетлар; Уша автор. О правописании сложных слов в современном узбекском языке, с. 212—213; Уша автор. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида, 47—67-бетлар

⁵⁹ Маъруфов З. Сўз состави. От ва сифат, 46—47-бетлар.

⁶⁰ Решетов В. В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка, Ташкент, 1965, с. 94—95; Ҳожиев А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар, 57—61-бетлар.

⁶¹ Абдураҳмонов Н. Р. Ҳозирги замон ўзбек тилидаги баъзи бир жуфт ва жуфт-такрор сўзларнинг компонентлари масаласига доир. СамДУ асарлари. Янги серия. Самарқанд, 1960, 201—205-бетлар; Абдурахманов Н. Парные слова в современном узбекском литературном языке. АКД. Ашхабад, 1962; Уша автор. Ҳозирги замон ўзбек тилида жуфт сўзлар состави масаласи. СамДУ асарлари. Янги серия. Самарқанд, 1963, 45—53-бетлар.

⁶² Фахри Камол. Ўзбек тили лексикаси. Тошкент, 1953, 40—42-бетлар.

⁶³ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II. с. 185—187; Кайдаров А. Парные слова в современном уйгурском языке, с. 12.

⁶⁴ Алатирёв В. И. Повторы в пермских языках, с. 155—156.

⁶⁵ Дийканов К. Имя существительное в киргизском языке, с. 67—68; Адылов М. И. Сложные слова в современном азербайджанском языке, с. 9—12.

⁶⁶ Баскаков Н. А. Ногайский язык и его диалекты, с. 39—41; Қдырбаев А. Қарақалпақ тилининг грамматикасы. Нокис, 1949, 87-бет; Наджиб Э. Н. Современный уйгурский язык, с. 115; Современный казахский язык, с. 152—153.

ния»)⁶⁷ деб номласа ҳам, аслида жуфт сўз ҳақида фикр юритади. Мирза Жаъфар бундай такрорларни сунъий йўл билан ясалган жуфт сўзлар⁶⁸, А. Баранников бенгал, урду, ҳинду тилларидаги махсус такрорларни синонимик такрорлар⁶⁹, Т. Ковальский эса сўз такрори («словарное повторение»)⁷⁰ деб атайди.

Демак, махсус такрорлар ўзбек тилшунослигида (умуман, туркологияда ҳам) гоҳ қўшма сўз, гоҳ жуфт сўз, гоҳ такрорий сўз ҳисобланиб келган; кўпинча эса, улар бир компоненти ҳозирги тилда тушунарли бўлмаган жуфт сўзлар билан бирга олинади.

Махсус такрорларни А. Н. Кононов Н. А. Баскаков, Н. К. Дмитриев, А. Ф. Фуломов, З. Маъруфов, А. Кайдаров, К. Дийканов каби тилшунослар сўз яшаш усули⁷¹, деб қарасалар, М. И. Одилов ҳам сўз яшаш, ҳам форма яшаш хусусиятига эга⁷², Л. Ҳожиев «Жуфт сўз яшаш, янги сўз яшаш эмас»⁷³ дейди. С. Усмонов отларнинг махсус такрорини модал формаларнинг лексик-грамматик формалари турига киритади⁷⁴. Қуйидаги мисолларга диққат қилинг: *Йўл азоби суяк-суягигача бориб етган йигитлар шовқин кўтаришди: «Овқат-повқат, нон-пон борми? Тўшак-пўшак берасанми?»* (Ҳ. Фулом). *Юзи кир-чирдан қорайиб кетганди* (Г. Севунц). Бу мисоллардаги *овқат-повқат, нон-пон,*

⁶⁷ Дмитриев Н. К. О парных словосочетаниях в башкирском языке, с. 501—509; Уша автор. Грамматика башкирского языка, с. 74—78; Уша автор. Грамматика кумыского языка, с. 47—48.

⁶⁸ Мирза Джаъфар. Искусственное образование парных слов. Труды этнографического отделения. Том XI. М., 1900, с. 311—313.

⁶⁹ Баранников А. Синонимические повторы в новоиндийских языках. Л., 1928, с. 251—255.

⁷⁰ Ковальский Т. К вопросу формального изучения поэзии турецких народов. Краков, 1922, с. 139—201.

⁷¹ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 104, 135—138; Баскаков Н. А. Каракалпакский язык, II, с. 184—187; Дмитриев Н. К. О парных словосочетаниях в башкирском языке, с. 501; Уша автор. Грамматика башкирского языка, с. 74—75; Фуломов А. Ф. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида, 34—47-бетлар; Маъруфов З. Сўз состави. От ва сифат, II, 45—47-бетлар; Кайдаров А. Парные слова в современном уйгурском языке, с. 7, 39; Дийканов К. Имя существительное в киргизском языке, с. 67—69.

⁷² Адылов М. И. Сложные слова в современном азербайджанском языке, с. 10.

⁷³ Ҳожиев А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар, 41—43-бетлар.

⁷⁴ Усмонов С. Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари, 115—120, 141—144-бетлар.

тўшак-пўшак, кир-чир каби сўз формалари составидаги *повқат, пон, пўшак, чир* компонентлари, биринчидан *овқат, нон, тўшак, кир* каби мустақил маъноли сўзларнинг фонетик эквиваленти, оҳангдоши; иккинчидан, асосий сўзнинг фонетик эквиваленти ҳисобланган бу сўзлар биринчи компонентдаги отларнинг лексик маъносини бутунлай ўзгартириб юборгани йўқ, балки уларга гумон, чама, ноаниқлик, кучайтирув каби қўшимча оттенкаларни қўшади. Ана шу қўшимча оттенкалар эса субъект билан объект ўртасидаги, сўзловчи билан нутқ қаратилган предмет ёки тингловчи орасидаги модал муносабатдан иборат. Агар юқоридаги формаларни *овқат-повқат, тўшак-пўшак, кир-чир* тарзида эмас, *овқат, тўшак, кир* тарзида қўлласак, шу сўзларнинг лексик маъноларинигина тушунамиз, аммо улардан гумон, чама, ноаниқлик, кучайтирув, сўзловчининг предметларга нисбатан субъектив муносабати каби маъно оттенкалари англашилмайди. Бундай қўшимча маъно оттенкалари улардаги шакл ўзгариши (отларни махсус такрорлаш) билан боғлиқ ҳолда юзга келади, реаллашади. Шунинг учун ҳам уларни, аввало, А. Ҳожиев кўрсатганидек, сўз яшаш деб эмас, форма яшаш⁷⁵ деб тушуниш керак бўлади.

Модал маъно ифодаловчи формаларнинг бу тури орқали ифодаланадиган хилма-хил маънолар ўзбек тилшунослигида (ва, умуман, туркологияда) тилшунослар томонидан турлича изоҳлаб келинмоқда. Чунончи, В. В. Решетов, У. Турсунов ва Ж. Мухторов, О. Азизов, Э. Маъруфов, А. Ҳожиевларнинг кўрсатишича⁷⁶, бундай формалар ўзбек тилида жамлик, умумлик маъноларини; А. Н. Кононовнинг фикрича⁷⁷, кўплик, жамлик, умумлик маъноларини; А. Ф. Фуломовнинг ёзишича⁷⁸, улар маънони кучайтириш, жамлаш, айрим ўринларда

⁷⁵ Ҳожиев А. Ҳозирги ўзбек тилида форма яшалиши. Тошкент, 1979.

⁷⁶ Решетов В. В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка, с. 94—95; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 29-бет; Азизов О. Тилшуносликка кириш, 98-бет; Маъруфов Э. Сўз состави. От ва сифат, 46—47-бетлар; Ҳожиев А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар, 60—61-бетлар; Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиев А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. I. Тошкент, 1980, 251-бет.

⁷⁷ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 84, 137—138.

⁷⁸ Фуломов А. Ф. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида, 65—66-бетлар.

аҳамиятсиз деб қараш — паст қараш, кўплик маъноларини англатиш учун хизмат қилади. Ф. Камол эса, ҳар хил такрорлар (махсус такрорлар назарда тутилади) маънони кучайтиради⁷⁹, дейди. Бундай формалар, Н. А. Баскаковнинг кўрсатишича⁸⁰, қорақалпоқ тилида менсимаслик, эътиборсиз қараш, нўғой тилида, юқоридагилардан ташқари, эркалаш оттенкаларини ҳам ифодалайди. К. Дийкановнинг фикрича⁸¹, улар қирғиз тилида кўплик маъносини беради. А. Кайдаров уйғур тилида *китеп-митеп* типидогилар айни бир вақтнинг ўзида бир томондан, жамлик, ноаниқлик, кўплик маъноларини, иккинчи томондан, менсимаслик, камситиш, эмоционаллик маъноларини ифодалайди, баъзан бундай формалар ҳазил учун ҳам қўлланиши мумкин⁸², дейди. «Ҳозирги қозоқ тили»нинг авторлари ҳам бундай формалар орқали қисман камситиш, сал менсимаслик оттенкалари ифодаланишини айтадилар⁸³. Н. К. Дмитриевнинг фикрича⁸⁴, бошқирд тилида бундай формалар асосий сўзнинг маъносини кенгайтиради, баъзан бу коллективлик, ноаниқ кўплик маъноси сўзловчининг нутқида предметга нисбатан менсимаслик, камситиш, нафрат оҳанги билан алмашилиши мумкин. Қумиқ тилида бундай формалар орқали ноаниқ кўплик маъноси билан бирга, предметга ирония, менсимаслик билан қараш каби эмоционал оттенкалар⁸⁵ ҳам ифодаланади. Г. И. Рамстедт ҳам «турк ва мўғуллар... ва бошқалар, ... ва ҳоказо, ... шунга йўнаш» деган маънони ифодалаш учун иккинчи компоненти фонетик жиҳатдан ўзгарган тўлиқ такрордан фойдаланадилар⁸⁶,— дейди. А. Баранников ва В. И. Алатирёвларнинг кўрсатишича⁸⁷, бундай формалар интенсивлик,

⁷⁹ Қаранг: Ф. Камол. Ўзбек тили лексикаси. Тошкент, 1953, 40-бет.

⁸⁰ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II, с. 186—187; Уша автор. Ногайский язык и его диалекты, с. 41.

⁸¹ Дийканов К. Кўрсатилган асар, 67—68, 74-бетлар.

⁸² Кайдаров А. Парные слова в современном уйгурском языке, с. 92—94, 95.

⁸³ Қаранг: Современный казахский язык, с. 153.

⁸⁴ Қаранг: Дмитриев Н. К. О парных словосочетаниях в башкирском языке, с. 507; Уша автор. Грамматика башкирского языка, с. 78.

⁸⁵ Дмитриев Н. К. Грамматика кумыкского языка, с. 47.

⁸⁶ Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание, с. 220.

⁸⁷ Баранников А. Синонимические повторы в ново-индийских языках, с. 251; Алатирев В. И. Повторы в пермских языках, с. 155, 164—165.

экспрессивлик, баъзан кўплик маъноларини ифодалаш учун ҳам хизмат қилади.

Кўринадики, махсус такрорларнинг маъноси кўпчилик тилшунослар талқинида жамлик, умумлик, асосий сўзнинг маъносини кенгайтиришдан; баъзиларнинг фикрича, кўпликни ифодалашдан, учинчи хил тилшуносларнинг кўрсатишича, турли эмоционал оттенкаларни ифодалашдан; баъзи бир тилшунослар назарида эса, маънони кучайтиришга хизмат қилишдан иборат.

Отларни (ва отлашган сўзларни) махсус такрорлаш орқали ҳосил қилинган формаларнинг иккинчи қисми асосий компонентнинг лексик маъносига қўшадиган хилма-хил оттенкаларини ўзбек тилшунослигида (ва умуман, туркологияда) турлича изоҳлаб келингани табиий бир ҳолдир. Чунки бу қўшимча оттенкалар фақат контекстдагина реаллашади. Бундай қўшимча оттенкалар нутқ сўзланиб турган шароитга, моментга, сўзловчининг кайфиятига, тингловчига ёки нутқ қаратилган предмет, ҳодисаларга бўлган ижобий ёки салбий муносабатига кўп жиҳатдан боғлиқдир. Баъзан жамлик ва ноаниқ кўплик маъноси бошқача эмоционал оттенкага эга бўлади, ноаниқлик, нотанишлик тушунчаси сўзловчида предметга нисбатан менсимаслик муносабати билан алмашади: «китоб ва бошқалар», «турли китоб-митоблар»⁸⁸.

Ҳозирги ўзбек тилида отларнинг бу типдаги модал формалари жуда кенг қўлланилади, ҳатто уларнинг чегарасини аниқлаш ҳам мумкин бўлмайди. Ана шунинг учун ҳам Н. К. Дмитриев: «Ана шундай «акс садо» сўзларнинг мавжудлиги эмоционал ёки специфик экспрессив нутқ белгиси бўлмай, ...хилма-хил стиль намуналарида учрайди, уларнинг қўлланиш доираси ҳеч қандай стиль рамкаси билан чегараланган эмас»⁸⁹, — дейди.

Отларнинг махсус такрори гапда (контекстда) турли кўринишда бўлиши мумкин. М.: *Актега қўл қўйилиб, уйимизга етиб олгунча ҳар қандай и-с-п-и-с-дан холи бўлиб қолади* (Б. Раҳмонов). *Бўлак одамларни ҳар меҳмонхоналарга бўлиб, элга от еми-пот еми солди* (Ф. Йўлдош). *Эй, арвойига лаънат! Х о л и н и я м-п о л и н и я м!* (Ҳамза). — *Мен Ҳусайнман-ку, афандим.* — *Ҳусайнмисан-мусайнмисан, ҳозир бу-*

⁸⁸ Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка, с. 76, 105.

⁸⁹ Уша автор. О парных словосочетаниях в башкирском языке, с. 507.

нинг фарқи йўқ (А. Несин). *А в а т и г а ч а в а т и*, *қ у м қ о з о н г а л о й т у в о қ* (Матал). *М е н и с м и ш а р и ф*, *п и с м и ш а р и ф и н г н и т у ш у н м а й м а н* (М. Қозимий).

Келтирилган мисоллардаги *ис-писдан*, *от еми-пот еми*, *холиниям-полиниям*, *Ҳусайнмисан-мусайнмисан*, *аватига чавати*, *исми шариф*, *писми шарифингни* формалари юзаки қараганда бир хил ҳодисага ўхшайди, яъни уларнинг ҳаммаси бир парсадек кўринади. Ҳақиқатда эса, ундай эмас. Бу формалар, гарчи *ис*, *от еми*, *холиниям*, *Ҳусайнмисан*, *чавати*, *исми шариф* сўзларини махсус такрорлаш орқали ҳосил қилинган бўлса ҳам, уларни бир хил ҳодиса деб ҳисоблай олмаймиз. Булардан *ис-писдан*, *от еми-пот еми*, *исми шариф-писми шарифингни* формаларини отларни махсус такрорлаш орқали ҳосил қилинган формалар; *холиниям*, *полиниям*, *Ҳусайнмисан*, *мусайнмисан*, *аватига чавати* формаларини эса риторик такрор деб қараши лозим. Чунки бу типдаги формаларнинг мустақил маъно ифодаламайдиган қисми ҳам, худди мустақил маъноли қисмдек, категориал форма ясовчи аффиксларни қабул қилган. Бундан ташқари, шу кейинги ҳолатда унинг компонентлари уюшиқ бирлик тарзида қўлланган, интонацияси ҳам уюшиш ҳодисасидагидек. Шунинг учун ҳам, бизнингча, уларнинг ёзилишида фарқ бўлиши керак: *исми шариф*, *писми шарифингни* тарзида эмас, улар орасига чизиқча қўйиб, *исми шариф-писми шариф* тарзида ёзиш; *холиниям-полиниям* типидегиларни эса вергул орқали: *холиниям, полиниям* тарзида ёзиш мақсадга мувофиқдир, интонация ҳам шуни талаб қилади.

А. Қайдаровнинг кўрсатишича, болқор тилида *китап*, *ана*, *ата*, *кзуран*, *женди*, *нан* сўзларидан такрорлар⁹⁰ ҳосил қилинмайди. Аммо ҳозирги ўзбек тилида эса хоҳ у қариндош-уруғликни, хоҳ социал табақани кўрсатувчи; хоҳ диний тушунча билан боғланган сўз бўлсин, ундан махсус такрорий формани ҳосил қилиш мумкин. Бу жиҳатдан қараганда ўзбек тили ҳар қандай чекланишлардан холи. Чоғиштиринг: *Саидхон эшон пешонга ҳам қўл берган, деб эшитдим. Махфий. Сир сақлайди* (Ш. Тошматов). *Худо-пудо! Эшон бобо! Ҳе ўша Эшон бобонгни гўрини* (С. Апорбоев). *Мен хўжа-пўжани билмайман. Дум эмиш, хўжа келиб менга дум бўлсин* (А. Қаҳҳор).

Айнан бир форманинг ўзи ҳозирги ўзбек тилида бир

⁹⁰ Бу ўринда *такрор* термини замирида *китоб-митоб*, *нон-пон* типдаги махсус такрорлар назарда тутилади. Қаранг: Қайдаров А. Парные слова в современном уйгурском языке, с. 64.

Ўринда бир хил маъно оттенкасини, бошқа бир ўринда иккинчи хил маъно оттенкасини ифодалашни мумкин. Чоғиштиринг: *Ҳорманг энди, Рустамжон, дедим ўзимга Сиз бўлсангиз ўзингизга бино қўйиб, и д о р а - н и д о р а д а н о з о д а р о қ и ш б е р а р д е б ю р и б с и з ...* (Қ. Мақсумов). *Гвардиячининг правлениеси, бухгалтерию и д о р а - н и д о р а с и б и л а н б и р г а ў з и н и н г и к к и қ а в а т л и б и н о с и д а н м а н а б у т о ш б а қ а с и м о н ч о р б о қ қ а кўчиб ўтгандек...* (С. Бабаевский). Бу мисолларнинг биринчисида гумон, чама, ноаниқлик, иккинчисида кучайтирув маъно оттенкалари ифодаланган.

Демак, ҳар бир тилдаги бундай формалар орқали ифодаланадиган хилма-хил маъно оттенкаларининг но-зик фарқларини ажратиш, уларга тўғри баҳо бериш учун бевосита шу тил фактларидан келиб чиқиш керак бўлади. Шунинг учун ҳам қуйида ҳозирги ўзбек тилида отларни махсус такрорлаш орқали ҳосил қилинган формаларнинг маънолари ҳақида фикр юритамиз.

1. Отларнинг махсус такрори ана шу отларнинг лексик маъносига жамлаш, умумлаштириш каби модал маъноларни қўшади. Бунда ... *ва бошқалар, ... ва ҳоказолар, ... ва шу кабилар* сингари маъно оттенкалари англашилади. Шунинг учун ҳам бундай махсус такрорлар кўплик аффиксини олиб келади. М.: *У карта четидеги шира босиб ётган қизилтикан, какра ва х а с - х у ш л а р н и кўрсатди* (И. Шамшаров). *Иссиқ овқат, ч о й - п о й л а р и м и з шуларнинг бўйнида* (Ж. Абдуллахонов).

2. Отларнинг махсус такрори орқали гумон, чама, тахмин, ноаниқлик маънолари ифодаланади. Шунинг учун ҳам баъзан ана шу махсус такрорлардан олдин *ҳар қандай, бирорта, эҳтимол, бирон, балким, мабодо* каби гумонлик, ноаниқликни ифодаловчи сўзлардан бири ишлатилади. М.: *Колхоз ёқиб қолган бўлса, б и р о р т а э р - н е р топиб бера қолай* (А. Қаҳҳор). *Нима дейсиз, бой бирор иш-ниш топиб берармикин?* (Н. Фозилов).

3. Баъзан махсус такрорларнинг кўмакчили конструкцияси, бир томондан, жамлаш, умумлаш, иккинчи томондан, шу формалар орқали ифодаланган предметларга нисбатан сўзловчининг салбий муносабатини — менсимаслиги, паст назар билан қарашини ифодалайди. М.: *Бу озодлик-позодликлар билан мамлакатнинг иши юришмайди* (Эрон ҳикоялари). *З а к о н - п а к о н и н г б и л а н и ш и м йўқ. М е н ў з и м з а к о н м а н, м е н г а з а к о н ч и л и к қ и л м а* (Ч. Айтматов).

4. Отларнинг махсус такрор йўли билан ясалган формалари кесимдан англашилган ҳукм маъносини кучайтириш учун хизмат қилади. Бундай ҳолат, айниқса, кесими инкор, бўлишсизлик маъносини ифодалайдиган гапларга хосдир. Бундай формалар олдидан баъзан *ҳеч қандай, ҳеч қанақа* каби инкор маъносидаги сўзларнинг ишлатилиши бежиз эмас. Иккинчи томондан эса, бундай формалардан ўша формалар орқали ифодаланган предмет ёки шахсга нисбатан сўзловчининг менсимаслик билан қараши, уни арзимас деб билиши, унга нисбатан ирония, учирӣқ, қочирӣқ қилиши каби модал маънолар ҳам англашилади. М.: *Онаҳон ҳеч қанақа арвоҳ-парвоҳнинг ғазабига учрагани йўқ, унга шўро ҳукуматининг душманлари пичоқ уриб кетди* (Асқад Мухтор). *Ҳеч қанақа ёнғин-понғин бўлмапти* (М. Горький).

5. Отларнинг махсус такрори сўзнинг лексик маъносига шу предмет ё шахсга сўзловчининг салбий муносабати, унга паст назар билан қараши, уни ерга уриши, предмет ё шахсга ирония қилиши, заҳархандалик билан муомала қилиши каби модал маъноларни қўшади. М.: *Совет кишисининг бунақа геринг-перинглар учун ҳақиқатда ҳам машъум сир бўлиб қолганлигига ишониб мумкин* (Б. Полевой). *Ким кўрибди бирон кун, Темирчида салла-малла!* (Ойбек).

6. Баъзан сўзловчи суҳбатдошининг гапига ёки унинг бирор сўзига пародияли тақлид қилиш орқали махсус такрорлардан ҳам фойдаланади. Бунда у шу махсус такрор орқали тингловчига, суҳбатдошига, нутқ қаратилган шахс ё предметга ўзининг паст назар билан қараши, ундан истеҳзоли кулиши, унинг сўзини инкор қилиши, менсимаслиги, маъқулламаслиги, салбий муносабати каби оттенкаларни беради. Бундай пайтда, агар сўзловчи тингловчи билан бевосита муносабатда бўлса, уларнинг сўзи диалог тарзида берилади ва сўзловчининг пародияли тақлиди очиқ-ойдин кўриниб туради. М.: *Холбуви. Кетаман. Мен сен билан турмайман. Қани, яхшиликча талоғимни бер! Тошмат. Талоқ-палоғингни билмайман! Икковимиз ЗАГС га борамиз* (Яшин). — *Шарти билан бўлсин, эшик оға, қўявер!* — *Шарт-партнинг кераги йўқ, ҳайдаб чиқар!* (Т. Сидиқбеков). Бундан ташқари, ўзганин (суҳбатдошининг) сўзи *деб, деган, демасдан, қилиб* каби феъл формалари орқали берилиши ҳам мумкин. М.: *Шифт-нифт деб бош қотириб юрибсанми*

ҳали! (Г. Бабаевский). Қўриқ-мўриқ деганча турмуш лаззатидан тотиш лозим!

Н. К. Дмитриев ҳам бундай формалар бошқирд тилида пародиялаш («пародирование»), менсимаслик, паст назар билан қараш каби маъно оттенкаларини ифодалашини айтади⁹¹.

Ўзбек тилида фақат турдош отларгина эмас, атоқли отлар ҳам махсус такрорланган формаларга эга. Тўпланган фактик материаллар, айниқса, киши номларини ифодаловчи отлар ана шундай формаларни ҳосил қилишга кўпроқ мойил эканлигини кўрсатади. Ўзбек тилидаги атоқли отларнинг махсус такрори такрорланувчи (асосий) компонент ифодалайдиган шахсга нисбатан сўзловчининг салбий муносабатини, менсимаслик билан қарашини, ирония, пичинг қилишини ифодалайди. М.: *Бўриев-мўриевингизни танимайман, бэринг!* (Асқад Мухтор). *Эл-юрт дегани бу. Шайхулло-пайхуллонгиз нима? Эл пуф деса учуриб юборади* (Ш. Тошматов).

Н. К. Дмитриевнинг фикрича, бошқирдлар ҳазил маъносини ифодалаш учун атоқли отларни ҳам такрорлайдилар: *Билл-Милл*⁹² каби. А. Қайдаров эса худди шундай факт уйғур тилида ҳам мавжудлигини таъкидлайди ва *Шавдун-Мавдун, Айшэм-Пайшэм, Қадир-Мадир* каби мисолларни келтиради⁹³. Аммо ўзбек тилида атоқли отларнинг махсус такрори фақат салбий муносабат маъносини ифодалашда қўлланади. Бундай формаларнинг иккинчи компоненти, кўпинча, кичик ҳарф билан ёзилиши ҳам бежиз эмас.

7. Отларнинг махсус такрори орқали ҳосил қилинган формалар баъзан сўз ўйини сифатида қўлланиб, ҳазил-мутойиба, кулги, мазаҳ каби маъноларни ифодалашни ҳам мумкин. М.: *Даъвогар нарсаларни бир-бир айта бошлади: — Сигир-пигир, гилам-пилам, кўрпа-мўрпа, сандиқ-пандиқ, ҳовли-повли... Афанди: — Рўзгорни эрхотин бирга топганларинг учун икки орада баравар тақсим қилинади, чунончи: сигир хотинингизга, пигир сизга, гилам хотинингизга, пилам сизга, ҳовли хотинингизга, повли сизга...* (Н. Афанди латифалари). Шунинг учун ҳам А. Қайдаров «Турк тилида сўзлашувчи халқлар нутқида бу илтифотсизлик оттенкаси

⁹¹ Қаранг: Дмитриев Н. К. О парных словосочетаниях в башкирском языке, с. 508.

⁹² Дмитриев Н. К. Уша асар, 508-бет.

⁹³ Қайдаров А. Парные слова в уйгурском языке, с. 65.

ўрни билан ҳазил, масхара воситаси бўла олиши қизиқ»⁹⁴, — дейди.

Демак, ҳозирги ўзбек тилидаги отларнинг махсус такрори шу отларнинг лексик маъносига жамлик, умумлик, гумон, чама, ноаниқлик, кучайтирув, предмет ва шахсларга нисбатан сўзловчининг паст назар, ирония билан қараши, менсимаслиги, камситиши, пастга уриши, ўзини катта тутishi, ҳазил каби маъно оттенкаларини қўшади. Кўринадики, бундай формаларнинг сўзнинг асосий лексик маъносига қўшадиган модал маъно оттенкалари окказионал характерга эга. Агар ўзбек тили фактларига диққат билан назар ташланса, от ва отлашган сўзларнинг махсус такрори сўзнинг лексик маъносига қўшадиган қўшимча модал маъно оттенкалари жиҳатдангина эмас, балки бу формаларнинг тузилиши, фонетик томони жиҳатидан ҳам маълум даражада окказионалликка эга эканлигини кўрамиз. Уларнинг тузилишидаги бу окказионаллик қўшилладиган модал маъно оттенкасига ҳам таъсир қилади. Чоғинтириш: *Чўчкалар учун берилган дон-дунни бозорда пуллашга олиб кетди, чамамда* (С. Апорбоев). *Нима қилай энди, увол-чуволи ўзига дедим-да қўйдим* (Оғзаки нутқ). *Ўзингизда бўлмаса, қарз-парз ола қолинг* (Оғзаки нутқ). *Жуда бўлмаса қарз-қурз бўлиб уйлантириб қўямиз, тушундингми?* (Ойбек). *Экинларга қараб тур, мол-пол ораламасин* (Оғзаки нутқ). *Мол-ҳолини қандай суғорур, Ечилмади бу ажиб тугун* (С. Назар). *Ўзларининг мол-солларидан ҳам ифлосроқ йиртқич фермерларнинг отхоналарини тозаласан кишини-я?* (Э. Войнич). Келтирилган мисоллардаги *дон-дунни, увол-чуволи, қарз-қурз, мол-ҳолини* каби махсус такрорлар умумлаштириш, жамлаш оттенкасини қўшиш учун хизмат қилган бўлса, *қарз-парз, мол-пол* формалари гумон, чама, ноаниқлик маъноларини ифодалаган. *Увол-чувол, мол-солларидан* каби махсус такрорлар эса сўзловчининг шу предметларга нисбатан салбий муносабати (паст назар билан қараши, менсимаслиги, ерга уриши) маъноларини ифодалаган. Шунинг учун ҳам А. Ғ. Ғуломов «... *п* ёки *м* ортирилган такрор айрим ўринларда паст назар билан қараш маъносини ҳам англатади (бу маънонинг ифодаланишида интонация катта роль ўйнайди). Такрорда *с* орттирилганда, деярли ҳамма вақт шу маъно (пастлаш) ифодаланади ва

⁹⁴ Кайдаров А. Парные слова в современном уйгурском языке, с. 95.

бу маъно аввалгига нисбатан кучли бўлади (*Карим-на-рим, Карим-сарим* каби)⁹⁵, — дейди.

Маълумки, кўпгина тилшуносларнинг фикрича, *от-пот, от-мот, натир-матир, натир-сатир, дон-пон, дон-дун* типдаги махсус такрорлар бир сўзнинг такрорланиб қўлланишидан ҳосил бўлган. Шунинг учун ҳам А. Ф. Гуломов «Такрор сўзни жуфтлашнинг макетини, қолипни яратиб берган, кейинроқ бу қолипга ҳар хил сўзлар ҳам туша бошлаган»⁹⁶, — дейди. Аммо ўзбек тилшунослигида (туркологияда ҳам) ана шундай махсус такрорлар қандай пайдо бўлган? Уларнинг келиб чиқишига нималар сабаб бўлган? Уларнинг қайси вариантлари қадимги-ю, қайсилари кейинги давр маҳсули? Нима учун туркий тилларнинг кўпчилигида маъно ифодаламайдиган компонент составида кўпроқ *п, м, с*, баъзан *ч* товушлари қўлланади-ю, бошқа товушлар деярли қўлланмайди? каби қатор проблематик саволлар ўз муносиб жавобини кутади. Тўғри, бу соҳада айрим уринишлар бор. Масалан, В. В. Радлов *от-мот* ни *отми от* дан келиб чиққан⁹⁷ дейди. Аммо бу билан масала узил-кесил ҳал бўлмайди, чунки:

1. *От-мот, бош-мош* типдаги махсус такрорларнинг туркий тилларнинг деярли ҳаммасида мавжудлиги масаланинг фақат бир томонинигина ташкил қилади.

2. *От-мот* ни *от-ми от* дан келиб чиққан деб изоҳлаш мумкин бўлгани билан, унинг *от-сот* вариантини, шунингдек, *мол-сол, мол-хол, лахтак-лухтак, хат-хут, ахлат-ухлат, мева-чева, ароқ-шароқ, мол-пол* типдагиларни юқоридагича изоҳлаб бўлмайди.

3. Ҳозирги ўзбек тилида, айниқса, оғзаки нутқда, составида *-ми* юкламаси бўлган такрорлар мавжуд бўлиб; буларнинг ифодалайдиган маънолари юқоридаги тип такрорларнинг маъноларига мос келмайди, уларни семантик жиҳатдан синоним дея олмаймиз. Чоғиштиринг: *Ковушмисан ковуш, юрса бирам гарчиллайдики, хамма бойларнинг ҳаваси келади* (К. Икромов).

Н. К. Дмитриевнинг фикрича, жуфт сўзларнинг шаклланишида яна бир манба мавжудки, у ҳам бўлса жуда бўлмаганда сўзнинг биринчи товушини ўзгартирмасдан туриб ишлатиб бўлмайдиган, яъни «ишлатилиши тақиқланган сўзлар»дир. Шундай қилиб, оддий сўздан сунъий равишда фақат маълум ҳоллардагина қўлланадиган

⁹⁵ Гуломов А. Ф. Ўзбек тили морфологиясига кириш, 20-бет.

⁹⁶ Уша автор. Ўзбек тилида сўз ясаш йўллари ҳақида, 66—67-бетлар.

⁹⁷ Radloff W. Phonetik der nördlichen türksprechen. Leipzig, 1882, s. 465.

сўзлар ясалади. Бу ҳодиса қозоқ тилига ва бошқа баъзи бир туркий тилларга хосдир^{98 99}. А. И. Самойловичда ҳам худди шунга ўхшаш фикр мавжуд: «Баъзан маълум бир кишининг отини айтиш маи қилинганда ҳам аёллар томонидан қўллапади, аммо у ўзгартирилиб юборилади: *Мамбят* ўрнига *Самбят*, *Турсун* ўрнига *Мурсун*, *Турган* ўрнига *Мурган* ёки *Сурган*, *Ахмат* ўрнига *Сахмат*, *Жақиб* ўрнига *Мақиб*, *Жума* ўрнига *Кума*, *Жексемби* ўрнига *Мексемби*»¹⁰⁰ каби. Н. Исмадуллаевнинг ёзишича, ўзбек «ж» ловчи шеваларида аёл биричи боласининг отини бошқа ном билан атайди. Агар болага эрининг ўлиб кетган энг яқин кишиларининг номи қўйилган бўлса, уни бузиб атайди: *Эркин-Беркин*, *Рўзи-Қўзи* сингарини¹⁰¹. У яна бошқа бир мақоласида: «Иштихон районидаги Қўшрабoт совхозида қизиқ воқеанинг гувоҳи бўлдик. Боланинг ўз номи *Мухриддин*, аммо онаси бу болани *Ўтабой* деб атайди. Чунки бола Улуғ Ватан уруши даврида туғилган. Урушнинг тез, зиён етказмай ўтиб кетишини орзу қилиб болага *Ўтабой* деб ном қўйилган. Шу билан *Ўтабой* эвфемистик ном бўлди, кейинчалик шу эвфемистик номдан яна бошқа, иккинчи эвфемистик ном пайдо бўлди: акасининг хотини *Ўтабойни Сўтабой* деб атади»¹⁰², — дейди. Худди шунга яқин фикрини М. Рясянен ҳам айтади: «Мўғул тилида баъзан ижтимоий факторлар асосида сўздаги ундошларни ўзгартириш ҳодисасининг бошқа усули ҳам учрайди. Аёллар эрларнинг қариндошлари ёки танишбилишларини тилга олганларида одатдаги сўзлардан, «j» билан ясалган янги сўзлардан, яъни аёлларга хос сўзлардан фойдаланадилар. М.: *badma* ўрнига улар *jadma* дейдилар; Рамстедтнинг фикрича, бу «j» билан ясалган сўзлардан баъзилари туркий тилларда ҳам сақланган. М.: чуваш тилида *šunat* — *janat*, туркча *kanat*»¹⁰³. Бу эса махсус такрорларнинг келиб чиқишида табу ва эвфемизм ҳодисасининг ҳам роли борлигини кўрсатади. В. И. Алатирёвнинг ёзишича, бир сўз ўсиб бораётган тил ва тафаккурнинг талабини қондириш учун товуш томонидан ўзига яқин товуш комплексини

^{98—99} Дмитриев Н. К. О парных словосочетаниях в башкирском языке, с. 508.

¹⁰⁰ Живая старина. СПб, 1915, с. 165.

¹⁰¹ Исмадуллаев Н. Ўзбек тилидаги эвфемизмлар ва уларнинг классификациясига доир. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1964, 1-сон, 59-бет.

¹⁰² Исмадуллаев Н. Эвфемизм, ундан фойдаланиш сабаблари ва маъно турлари, 19—20-бетлар.

¹⁰³ Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1955, с. 206.

талаб қилган бўлиши мумкин. Бундай товуш комплекси илгари бўлмаган бўлиши, у мустақил маъноли сўзга боғлиқ ҳолда фикрдаги янги категорияларни ифодалаш мақсадида вужудга келган бўлиши мумкин. Аммо бундай жараён тафаккурнинг юқори босқичида, унда абстракт категориялар шаклланган даврдагина бўла олади¹⁰⁴. Ҳақиқатан ҳам, сўзловчи сўзнинг лексик маъносига хилма-хил модал маъно оттенкаларини қўшиш, нарса ва предметларга ўзининг объектив ёки субъектив муносабатини билдириш мақсадида махсус такрорлардан фойдаланади. Махсус такрорлар эса товуш комплекси жиҳатидан хилма-хил кўринишларга эга бўлиб, улар онгимизда тайёр ҳолда мавжуд бўлмайдилар. Улар нутқ жараёнида вақт ва шароитга, нутқ қаратилган шахс ёки предметга бўлган субъектив муносабатга қараб турли хил шаклда ифода қилинади. Аммо бундан махсус такрорларни ҳосил қилувчи товуш комплекси ўз-ўзидан механик равишда яратилаверади, деган хулоса келиб чиқмайди. Тил билан тафаккурни бир-бирисиз тасаввур қилиш мумкин бўлмаганидек, махсус такрорларни ҳам онглиликсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам А. Ғ. Ғуломов «... айрим ўринларда бу семантик хусусият *n* га ҳам, *m* га ҳам йўл бермайди, фақат *s* қўлланади», ..одатдаги алмаштириш ёмон маъноли бир сўзни туғдирадиган бўлганда, уни бошқа типга кўчириш ҳам учрайди»¹⁰⁵, — дейди. Н. К. Дмитриевнинг кўрсатишича эса, бошқирд тилида «*m*» ва «*s*» (<*h*>) диалектларга кўра дифференциация қилинади. М.: *tatar* — *matar* марказий районда, *tatar* — *hatar* формаси эса шимолий районда қўлланади. Агар биринчи сўз «*m*» билан бошланган бўлса, унинг иккинчи ўзгарган такрори ҳамма районларда ҳам «*h*» билан бўлади. М.: *mataj* — *halaj*¹⁰⁶.

Маълумки, отларни махсус такрорлашда гоҳ товуш орттирилади, гоҳ тушириб қолдирилади, гоҳ эса товуш алмаштирилади. Махсус такрорлар орасидаги оралиқ товуш сифатида ўзбек тилида А. Н. Кононов, В. В. Решетов, З. Маъруфовларнинг кўрсатишича, *n*, *m* товушлари; А. Ғ. Ғуломов, О. Азизов, Ф. Камол. У. Турсунов, Ж. Мухторов ва Ш. Раҳматуллаев, А. Ҳожиевларнинг кўрсатишича, *n*, *m*, *s*, баъзан *ç* товушлари;

¹⁰⁴ Алатырёв В. И. Повторы в пермских языках, с. 157.

¹⁰⁵ Ғуломов А. Ғ. Ўзбек тили морфологиясига қирғиш, 20-бет; Ўзбек тилида сўз ясаш йўллари ҳақида, 67-бет.

¹⁰⁶ Дмитриев Н. К. О парных словосочетаниях в башкирском языке, с. 509.

С. Усмоновнинг кўрсатишича, *п, м, с, ч, ж, б, д, р* товушлари келади. Оралиқ товуш сифатида қорақалпоқ тилида *м//б//п* ёки *с*; нўғой тилида *м* ёки *б, с* ёки *т*; қозоқ тилида *п, м*; қирғиз тилида *п, м, с*; уйғур тилида *п, м, с, баъзан ч; д, т, ж, ш*; бошқирд тилида *т* ёки *h(s)*; *м* ёки *h > с*; кумиқ тилида *м*; турк тилида *т*; мўғул тилида *т, с, л* товушлари қўлланади¹⁰⁷.

Ўзбек тилида отларни махсус такрорлашнинг кўри-нишлари қуйидагича:

1. Уили билан бошланган сўз *п, м, с, ч, ш, т, н* товушларидан бирини орттириб такрорланади: *ўтин-пўтин, ўт-пўт, уят-пуят, асал-пасал, укол-пукол, идора-идора, озиқ-позик, уруш-пuruш, от еми-пот еми, эшик-пешик, агент-пагент, иш-миш, овқат-мовқат, ўқ-мўқ, ўлат-мўлат, этик-метик, аллон-саллон, айб-сайб, ирим-сирим, ирим-чирим, увол-чувол, ароқ-шароқ, оро-торо, олиқ-толиқ; узр-нузр* каби.

2. Ундош билан бошланган сўзларда биринчи ундош *п, м, с, ч, х, т, к, б* товушларидан бири билан алмашилиб такрорланади: *Назокат-пазокат, тешик-пешик, шароб-пароб, маъно-паъно, рацион-пацион, бош-мош, пул-мул, зиёфат-миёфат, бешик-мешик, кўз-мўз, тоғ-моғ, табиб-мабиб, касал-масал, майиб-сайиб, хайф-сайф, байтал-сайтал, бит-сит, невара-савара, йўл-чўл, жир-чир, мева-чева, балиқ-чалиқ, парранда-чарранда, мол-ҳол, чориқ-ториқ, пирим-тирим, айвон-кайвон, салла-калла, сайри-байри* каби.

3. Сўзларнинг биринчи бўғинидаги кенг ва чўзиқ

¹⁰⁷ Қаранг: Қононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 137; Решетов В. В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка. Ташкент, 1965, с. 94—95; Маъруфов З. Сўз состави. От ва сифат, 4-бет; Гуломов А. Ғ. Ўзбек тилида сўз ясаш йўллари ҳақида, 66—67-бетлар; Азизов О. Тилшуносликка кириш, 98-бет; Фахри Камол. Ўзбек тили лексикаси. Тошкент, 1953, 40-бет; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 29-бет; Ҳожиёв А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар, 60-бет; Усмонов С. Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари, 142-бет; Баскаков П. А. Каракалпакский язык, II, с. 186—187; Уша автор. Ногайский язык и его диалекты, с. 41; Современный казахский язык, с. 153; Батманов И. А. Грамматика киргизского языка, с. 18; Дыйканов К. Имя существительное в киргизском языке, с. 68; Кайдаров А. Парные слова в современном уйгурском языке, с. 64. Эслатма: А. Кайдаровнинг келтирган мисолларида отга доир мисоллар йўқ; Дмитриев Н. К. Кўрсатилган асар, 508-бет; Уша автор. Грамматика башкирского языка, с. 77; Уша автор. Грамматика кумыкского языка, с. 47; Рамс-тедт Г. И. Введение в алтайское языкознание, с. 220.

унли тор унли билан алмашилиб такрорланади: *лах-так-лухтак, хас-хус, хат-хут, ҳашар-хушар, зар-зер, чақа-чуқа, жар-жур, дон-дун, сапча-супча, лой-луй, доғ-дуғ, халта-хулта, латта-лутта, ғалва-ғулва, чанг-чунг* каби.

Баъзан эса, аксинча, сўзнинг биринчи бўғинидаги қисқа ва тор унли кенг ва чўзиқ унли билан алмашилиб такрорланади: *чуру:-чару:* каби.

4. Сўзнинг биринчи ундоши *п, ч, т* ундошларидан бири билан, биринчи бўғинидаги кенг ва чўзиқ, ўрта-кенг унли тор ва қисқа унли билан бир вақтнинг ўзида алмашилиб такрорланади: *латта-путта, майда-чуйда, эски-туски* каби.

5. Сўзнинг иккинчи бўғинидаги биринчи ундош бошқа ундош билан алмашилиб такрорланади: *қалан-ғи-қасанғи, овра-овжа, мусофир-мушофир//мусофир-мушобир, қочқинчи-мосқинчи//қочқинчи-мошқинчи, эшик-элик, бешик-белик* каби.

6. Сўзнинг бошидаги биринчи кенг ва чўзиқ унли тор ва қисқа унли билан алмашилиб такрорланади: *ёруқ-юруқ, ахлат-ухлат, ёғ-юғ* каби.

7. Баъзан такрорланиш одатдагидек чапдан ўнгга қараб эмас, ўнгдан чапга қараб бўлиши ҳам мумкин. Бунда асосий элементнинг биринчи ундоши тушиб қолади ва у асосий элементдан олдин келади: *ипиринди-сипиринди, ўлда-чўлда (ўлда-жўлда), имчу:-чимчу:, энка-тенка (инка-тинка), эрсай-терсай, энтак-тентак, афтор-дафтор* каби.

А. Баранников махсус такрорларнинг ана шундай тури ҳинд тилида ҳам борлигини айтади¹⁰⁸.

¹⁰⁸ Баранников А. Синонимические повторы в новоиндийских языках. Записки коллегии востоковедов при азиатском музее АН СССР. Том 3. Выпуск 2. Л., 1928, с. 251.

ОТЛАРНИНГ КУЧАЙТИРУВ ВА ТАЪКИД ФОРМАЛАРИ

Отларнинг кучайтирув ва таъкид формалари отнинг лексик маъносини кучайтириш, таъкидлаб кўрсатиш, алоҳида қайд қилиш учун хизмат қилади. Отларнинг бундай формалари ҳам ўзбек тилида уч хил усул билан ясалади: 1) синтетик, 2) аналитик, 3) синтетик-аналитик ёки аналитик-синтетик.

Синтетик формалар

1. От ва отлашган сўзларга *-ку, -у(-ю), -да, -э, -оқ (-ёқ), -а, -ки*, каби аффикс юкламаларни қўшиш билан отларнинг кучайтирув ва таъкид формалари ҳосил қилинади. Бундай формалар, бир томондан, таъкид, кучли таъкид маъноларини, иккинчи томондан, ажабланиш, истеҳзо, маъқулламаслик, салбий муносабат каби модал маъноларини¹ ифодалайди. М.: *Қандай кенг феъл, дилбар одам лир-а!* (С. Апорбоев). *Вой хом калла-ей, сен уни ҳали ҳайвон деб юрган эдингми?* (Ҳамза). *Хосият. Пулки кишини хазондай учирди-ми, ундай пулдан кўрққулик* (А. Қаҳҳор).

2. Отларга *-гина (-кина, -қина)* аффиксини қўшиш билан, ажратиш-яккалаш формаларидан ташқари, кучайтирув ва таъкид формалари ясалади. Бунда ҳам от орқали ифодаланган лексик маънони таъкидлаш, кучайтириш, ачиниш, эркалаш, эркалаш-суйиш маънолари англашилади. М.: *Кўзгинангизнинг олдида турган католик руҳонийси-ку, наҳотки танимасангиз?* (Э.Войнич). *Акагинанг ўргилсин, Кўзгинангнинг ёшидан* (Ҳ. Шамс). *Кимлар солди бошгинангга аламни* (У. Исмоилов).

3. Баъзан-хона аффиксоиди эгалик аффикси билан биргалликда эс отига қўшилиб, шу отнинг кучайтирув ва таъкид формасини ясаши мумкин. Бунда отнинг

¹ Бундай формаларда биринчи хил маъно оттенкаси устунлик қилади, иккинчиси эса қўшимча оттенка сифатида намоён бўлади.

лексик маъноси одатдагидан кўра кучайтирилган бўлади. М.: *Икки ёқдан фрицни бир уриб бердик... э с х о н а с и чиқиб кетди!* (Ойбек).

Аналитик формалар

1. Ҳам сўзини от ва отлашган сўзлардан олдин ё кейин келтириш билан отларнинг кучайтирув ва таъкид формалари ясалиши мумкин. М.: *Алиохун ҳам кўрпаси, ҳам чопони бўлган бир жулдурни жийда бутоқлари орасидан олди* (Ойбек). *Уша Искандар Зулқарнайн ҳам бунақа кўрғон солган эмас!* (Ойбек).

2. Отлардан олдин келган бир сўзи отнинг кучайтирув ва таъкид формасини ҳосил қилиши мумкин. Бундай пайтда бир сўзи кучайтирувчи юклама вазифасини бажаради. М.: *Мен агрономликка ўқимоқчиман. Бир агроном бўлиб чиқай!* (Ш. Сулаймон). Шунинг учун ҳам бундай формада қўлланган от баъзан -ки юкламасини олиб келиши мумкин. Бундай ҳолда бир сўзининг кучайтирув маъноси кейинги -ки юкламаси туфайли янада таъкидланади. М.: *Мэстуранъ қолъ дъгъсъ бър боләкi:² жәхәнгә бергъсъз-а* (Тошк.).

3. Ҳар сўзи от олдидан келиб, кучайтирув ва таъкид формасини ҳосил қилиши мумкин. Бунда ҳам предметнинг маъноси кучайтирилади, алоҳида таъкидланади. М.: *Олди гүлзор, чайла атрофида уч гектарча ерга қовун экилган. Ҳар қовун — иккитасини бир одам кўтара олмайди* (С. Назар). *Ҳар пуллар эдики, ушласанг қўлинг яйрарди* (С. Аҳмад).

4. Кучайтирув ва таъкид формалари отларнинг тўла такрерланиши усули билан ясалиши мумкин. М.: *Зокиров... унинг юрак-юраги га кириб, илон каби аврашга тутинган эди* (Ш. Сулаймон). *Анҳорнинг тубтидан қайнаб чиқайган сувга тикилганча қолдик* (У. Ҳошимов).

Кўринадики отларнинг бундай формалари ўзининг ясалиш усули, интонацияси, ва ниҳоят, отнинг лексик маъносига кучайтирув оттенкасини қўшиш хусусияти билан отларнинг функционал формаларига, яъни бош келишиқ формасидаги такрорий отларга ўхшаб кетади. Лекин булардан қатъи назар, уларни айнан бир нарса

² Бу типдаги формаларни аналитик-синтетик усул билан ясалган кучайтирув ва таъкид формалари қаторига киритиш керак. Чунки улар аналитик ва синтетик усулларнинг бирга иштирокидан ҳосил бўлган.

деб тушунмаслик, аралаштириб юбормаслик лозим. Шунинг учун ҳам улар орасидаги фарқ сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1) отларнинг тўла такрорланиши орқали ясалган кучайтирув ва таъкид формаларининг иккинчи компоненти эгалик, келишик, кўплик ва бошқа аффиксларни қабул қилиб келиши мумкин. Бош келишик формасидаги такрорий отнинг эса ҳар иккала компоненти ноль кўрсаткичли бўлади;

2) отларнинг тўла такрорланиши орқали ясалган кучайтирув ва таъкид формалари уларнинг маълум бир синтактик функцияни бажариш хусусияти билан боғланган эмас. Шунинг учун ҳам бундай формаларнинг синтактик функциялари уларнинг иккинчи компонентига қўшилган келишик аффикслари ёрдамида бажариллади. Бош келишик формасида такрорланган отлар эса, ҳеч қандай аффикс олмаган ҳолда аниқловчи ёки ҳол вазифасида қўлланишга мойил бўлиб қолади. Бошқача айтганда, отнинг такрорланиши унинг синтактик жиҳатдан махсусланишига сабаб бўлади;

3) отларнинг тўла такрорланиши орқали ясалган кучайтирув ва таъкид формалари семантик, грамматик хусусиятларига кўра лексик-грамматик формалар қаторига киради. Бош келишик формасида такрорланган отлар эса функционал-грамматик формалар қаторига киради;

4) бош келишик формасида такрорланган от орқали ифодаланадиган кучайтирув маъноси ўхшатиш, миқдор идеяси, маъно кўчиши билан боғлиқ бўлган образлилик, стилистик ранг каби ҳодисалар билан боғлиқ ҳолда юзага келади; отларнинг тўла такрорланиши орқали ясалган кучайтирув ва таъкид формалари ифодалайдиган кучайтирув ва таъкид маъноси эса юқоридаги каби ҳодисалар билан бевосита боғлиқ эмас;

5) отларнинг махсус такрори билан кўмакчиси иштирокида кўмакчили конструкцияни ташкил қилганида, кўпинча, унинг иккинчи компоненти биринчи компонентдаги отнинг лексик маъносини кучайтириш учун хизмат қилади. Бундай пайтда биринчи компонент иккинчи компонентга нисбатан кучлироқ интонация билан айтилади ва шу билан гумон-чама формаларидан фарқланади. Уларда гумон, ноаниқлик, чама, умумлик ва жамлик оттенкаларига нисбатан кучайтириш оттенкаси аниқроқ сезилади: *Бойлар и звош-пизвоши билан ичида йўқ бўлиб кетишди*

(Белорус халқ эртаклари). *О м б у р - п о м б у р и ж б и л а н ў з и м н и ҳ а м ҳ а ё т д а н с уғ у р и б т а ш л а й д и г а н г а ў х ш а б қ о л д и* (А. Қаҳҳор). Отларнинг махсус такрорь кўмакчисиз қўлланганида ҳам кучайтириш оттенкасини ифодалаш мумкин. Бундай такрорларда жамлаш, умумлаштириш оттенкаси бўлмайди. М.: *Фосих афанди бу гапни эшитиб юрак-пураги чиқиб кетди* (М. Исмоилий).

Синтетик-аналитик формалар

Отларнинг бундай формалари от (отлашган сифат) ларнинг риторик такрорланиши, биринчи компонентнинг кўпинча кўплик ва қаратқич келишиги аффикслари (баъзан ё келишик, ё кўплик аффиксисиз ҳам келиши мумкин), иккинчи компонентнинг эса III шахс эгалик аффиксини олиб келиши билан ясалиши мумкин³. Масалан: *Ў з қў л и м б и л а н ш у н д а й б и р п а л о в я с а й к и, п а л о в л а р н и н г п а л о в и бў л с и н. Му л л а л а р, ... у л уғ л а р у л уғ и, д о н и ш м а н д л а р д о н и ш м а н д и* — Бухоро амирига қарши қилич кўтаришга журғат этган дахрийларни дуоибад қилардилар (Г. Бряпцев).

Шуни айтиш керакки, биринчидан, юқоридаги каби; синтетик-аналитик усул билан ясалган кучайтирув ва таъкид формаларини ҳосил қилган от ва отлашган сифат компонентлари орасидаги синтактик муносабат нейтраллашган (гарчи улар составида келишик ва эгалик аффикслари мавжуд бўлса ҳам), шунинг учун ҳам бундай формалар бир бунтун ҳолда тасаввур қилинади. Иккинчидан, сўзловчининг предмет ва шахсларга бўлган модал муносабати белги, хусусият сифатида ифода қилинади.

Отларнинг синтетик-аналитик усул билан ясалган модал формалари қаторига, бизнингча, юқоридагилардан ташқари, *йигитмисан йигит* типигаги формаларни ҳам киритиш керак. Чунки бундай формалар орқали ҳам, биринчидан, лексик маъно кучайтирилади;

³ Маълумки, С. Усмоновнинг фикрича, кучайтирув ва таъкид формаларнинг аралаш (синтетик-аналитик) усулда ясалиши отлашган сифатларга хос бўлиб, том маънодаги отлардан эса кўрсатилган усул билан кучайтирув формаси ясаб бўлмайди. Қаранг: Усмонов С. Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари, 167-бет.

Аmmo бизда тўпланган фактик материаллар эса том маънодаги отлар ҳам юқоридагича формани ҳосил қила олишини кўрсатади.

иккинчидан, от орқали ифодаланган нарса-предмет ё шахсларга нисбатан сўзловчининг модал муносабати (ҳурмати, эҳтироми, ижобий муносабати) англашилади. Чоғиштиринг: *Узиям экинмисан экин бўляпти-да, шу пайтгача бунақасини кўрмаган эдик* (В. Тюриков). *Қанчадан-қанча чиройли уйлар, магазинлар. Пойтахтмисан пойтахт-да* (М. Русли).

Келтирилган мисоллардаги ажратиб кўрсатилган формалар ҳам, биринчидан, риторик такрор усули билан сўзларни тўла равишда такрорлаш орқали ҳосил қилинган. Иккинчидан, икки компонент орасидаги синтактик муносабат жонли эмас, улар алоҳида-алоҳида предмет тариқасида эмас, бир бутун предмет тарзида тасаввур қилинади. Учинчидан, биринчи компонент составидаги *-ми*, *-сан* аффикслари ўз функцияларини йўқотиб, ана шундай формалар составида статик характер касб этган. Агар уларни тушириб қолдирсак, отнинг кучайтирув ва таъкид формаси ўз шаклини йўқотади ва, бинобарин, юқоридагича маъно оттенкалари ҳам англашилмайди. Бу эса кучайтирув ва таъкид формаларининг синтетик-аналитик усул билан ифодаланишида *-ми*, *-сан* аффиксларининг ҳам маълум даражада роли борлигини кўрсатади.

Аналитик-синтетик формалар

Кучайтирув ва таъкид формаларининг бу типи от олдидан *ҳар ёки бир* сўзини, ундан (отдан) сўнг эса *-ки* юкламасини қўшиш билан ясалади. М.: *Бир кун кўчки тушиб бульдозерни босиб қолибди. Ҳар тошларки одамнинг ваҳми келади* (С. Аҳмад).

Синтетик-аналитик ва аналитик-синтетик усуллар билан ясалган формалар орқали ифодаланадиган кучайтирув ва таъкид маънолари бундай формаларни аналитик ёки синтетик усул билан ясалган ҳолатидагидан кўра кучлироқ бўлади.

ОТЛАРНИНГ ФУНКЦИОНАЛ ФОРМАЛАРИ

Отларнинг функционал формалари бош келишикдаги (ёки ноль кўрсаткичли) отни такрорлаш орқали, яъни аналитик усулда ясалади.

Умуман, ноль кўрсаткичли сўзларнинг такрорланиб ишлатилиши билан боғлиқ бўлган грамматик ва семантик ҳодисалар ўзбек тилшунослигида (туркологияда ҳам) мунозарали масалалардан биридир. Бир томондан, *даста-даста* (гул), *мунчоқ-мунчоқ* (тер) каби сўзларнинг аналитик формасини ҳосил қилувчи такрор, иккинчи томондан, *«ойи, ойи, сизни чақиряпман»* каби соф синтактик-риторик такрор мавжуд бўлиб, улар бирон бир аффиксиз қўлланишига кўра (ташқи жиҳатдан) бир-биридан фарқ қилмайди. Чоғиштиринг:

I. *Қуёш, шамол, кўкат, гилам-гилам гул,*

Зангори уфқлар, соз манзаралар (Ойбек).

Абдусалом. Етти тусда товладиган гуллардан даста-даста кўтариб келишибди (Туйғун). *Қоп-қоп ун тиралиб турганмиш* (Ўзбек халқ эртаклари).

II. *Бўривачча дема Саадатни! — Бўривачча, бўривачча! Қўй терисига бурканмасин у...* (Т. Сидиқбеков). *Мияси қурсин буни, қовоқ, қовоқ. Минг тайёрланса ҳам тушунмайди* (Тошк.).

Аммо биринчи типдаги *гилам-гилам, даста-даста, қоп-қоп* сингари такрорни *бўривачча, бўривачча; қовоқ, қовоқ* типдаги синтактик-риторик такрордан фарқлаш керак. Шунинг учун ҳам А. Ҳожиев *дод-дод, қатор-қатор* кабиларни такрорий сўз; *бадбахт, бадбахт; войдод, войдод* кабиларни сўзнинг оддий такрори дейди ва уларни бир-биридан ажратиш лозимлигини айтади¹.

¹ Ҳожиев А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар, 88-бет.

Оддий такрор ёки содда такрор деганда, одатда, бош келишик формасидаги ёки ноль кўрсаткичли такрорлар тушунилади. Шунинг учун ҳам *оддий такрор* терминини юқорида *синтактик-риторик такрор* деб номланган такрорларга нисбатан қўллаш поқулайроқ кўринади. Чунки ўзбек тилида *бўривачча, бўривачча* типисидаги бундай такрорларнинг муайян ўзгармас ўрни йўқ. У гапнинг бошида ҳам, ўртасида ҳам, охирида ҳам кела олади. Бундан ташқари, бундай такрорларнинг компонентлари ёнма-ён ҳолда ҳам, бир-биридан ажралган ҳолда ҳам қўлланиши мумкин. Чоғиштиринг: *Энди азиз келин-куёвга арзирли совға олишимиз керак, совға!..* (Ш. Сиддиқов). *Бирам ёмон кўраманки шу кишини... Дадам-да, дадам.* «Ўзбекбирлашув»да *бирга ишлаган қадрдон йртоғи эмиш* (Н. Фозилов).

Бундай такрорларни синтактик-риторик такрорлар деб номлаш ўринли. Чунки бундай такрорлар таъкидлаш, нутқнинг эмоционаллиги, таъсир кучини ошириш учун қўлланадиган стилистик усул (стилистик фигура) дир. Ана шу нуқтан назардан қараганда улар инверсия, анафора каби бадний приём воситаларига яқин туради. Риторик-синтактик такрорларда компонентлар орасидаги пауза такрорий сўзлардагига қараганда узунроқ бўлади.

Риторик такрор билан такрорий от (ноль кўрсаткичли отнинг такрори) ўртасида қандай фарқ бор? А. Ҳожиёвнинг кўрсатишича, такрорий сўз билан сўзнинг оддий такрори ўртасида фарқ қуйидагича: биринчидан, такрорий сўзларда икки сўз ўртасидаги пауза оддий такрордагига нисбатан қисқа бўлади. Иккинчидан, такрорий сўзлар икки компонентли бўлади, оддий такрор (бизнингча, риторик такрор)да эса сўз икки ва ундан ортиқ такрорланиши мумкин². Шуни айтиш керакки, такрорий сўзларнинг компонентлари ҳам баъзан уч ва ундан ортиқ ҳолда келиши мумкин. Чоғиштиринг: *Сўмка, сўмка-сўмка нарсани уйига ташигани ташиган. Тоғ, тоғ-тоғ-тоғ пахта уйилиб ётибди* (Оғзаки нутқ). Шуларни ҳисобга олиб, риторик такрор билан такрорий сўз орасидаги фарқ сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. Такрорий сўз компонентлари орасидаги пауза риторик такрор компонентлари орасидаги паузадан қисқароқ бўлади.

² Ҳожиёв А. Ўша асар, 89-бет.

2. Риторик такрор компонентлари ёнма-ён ҳолда ҳам, ажралган ҳолда ҳам туриши мумкин. Бошқача айтганда, улар орасига сўз киритиш мумкин. Аммо такрорий сўз компонентлари орасига сўз киритиб бўлмайди: агар сўз киритилса, у такрорий сўз бўлмай, уюшган сўз бўлиб қолади ва синтактик-риторик такрорга айланади.

3. *Эл, халқ* каби жамловчи отлар ҳамда атоқли отлар такрорий сўз (такрорий от) сифатида қўллана олмайдилар, риторик такрор сифатида эса қўлланаверадилар. М.: *Бунӣ халқ дейди, болам, халқ. Халқ бир муштдан урса ўлдиради, бир бурдадан берса тўйдиради* (Оғзаки нутқ.). «*Эҳ, Қумри, Қумри! — дейман чалқанча ётиб шифтга тикилганимча, — сендан шу ишни кутиш мумкинмиди?*» (О. Ҳусанов).

4. Сўзнинг риторик такрорланиши унинг маълум бир синтактик функцияни бажариши билан боғлиқ эмас. Шунинг учун ҳам гап составидаги ҳар қандай бўлак риторик такрорни ҳосил қилиши мумкин. Аммо бош келишик формасидаги (ноль кўрсаткичли) отнинг такрори эса ана шу такрорий формани маълум бир синтактик функцияни бажаришга мойил қилиб қўяди.

5. Отларнинг риторик такрорланиши ана шу от оқали ифодаланган предметни таъкидлаш, ажратиб кўрсатиш, унга алоҳида эътибор бериш каби маъно оттенкаларини ифодаласа, бош келишик формасидаги отларнинг такрори эса (яъни, такрорий отлар) сўзнинг лексик маъносига кучайтириш, ўхшатиш, образлилик каби модал маъноларни қўшади.

6. Риторик такрор компонентининг бирортасини тушириб қолдириш билан унинг маъноси, грамматик функцияси ўзгармайди, фақат унинг стилистик томони ўзгаради, холос. Қиёсланг: *Мен китоб олдим. Мен китоб олдим, китоб*. Такрорий отнинг бир компоненти туширилганда эса, маъно ва грамматик функция ўзгаради. М.: *Гилам-гилам гуллар орасида сайр этиб, роҳатланишга киришдилар* (Ойбек). *Ҳалигина гул-гул очилиб турган жувоннинг чехрасига қора булут соя солгандай тўсатдан ўзгарди-қолди* (С. Анорбоев).

Бу мисоллардаги ажратиб кўрсатилган сўзларни ўзи боғланиб келган сўзлар билан бирикма тарзида (*гилам гуллар, гул очилиб турган тарзида*) олинса, улар функционал форма доирасидан чиқиб кетиб, маъно ва грамматик жиҳатдан тамомила ўзгаради. Бош келишик формасидаги отларнинг такрорини (яъни, такрорий отларни) компонентлари морфологик жиҳатдан бир хил,

аммо синтактик жиҳатдан бошқа-бошқа функцияни бажараётган такрорий конструкциялардан ҳам фарқлаш лозим. М.: *Шундай, амма, ҳазил — ҳазил-у, лекин мулла сизни роса лақиллатибди* (Ё. Ханмов). *Бой — бой, камбағал — камбағал. Иккиси — икки синф* (Т. Сидиқбеков). Келтирилган мисоллардаги ажратиб кўрсатилган формаларнинг биринчиси эга, кейингиси эса кесим вазифасини бажарган. А. Кайдаров ҳам ана шундай формалар ҳақида қуйидагича фикр юритади: «Бу конструкцияларнинг такрори маълум гап системасида турли хил грамматик функцияни бажарувчи икки марта такрорланган сўзларнинг у ёки бу синтактик қурилиши билан боғлиқ»³. Ўзбек тилида атов гап, вокатив гап типдаги такрорий формалар ҳам мавжуд. М.: *Гап, гап, қиладиган ишинлар йўқми, қуриб қолганми иш?* (Ойбек). *Кўрпача, кўрпача деяверсан, нима мунча кўпайтирасан уни?* (Л. Тоғмуротов). *Сиз билан биз тарбия, тарбия деймиз-у, аслида план тузишдан нарига ўтмаймиз* (Х. Тўхтабоев).

Юқоридаги каби атов гап ва вокатив гап типдаги такрорий формалар орқали ҳам сўзловчининг нутқ қаратилган предмет, шахсга инсбатан менсимаслиги, ерга уриши, писанд қилмаслиги, ҳурматсизлиги, гумони каби модал муносабати инфодаланади. Бундай гаплардаги модаллик такрорий отлардаги модалликдан ўзининг объекти билан фарқланади: такрорий отдаги модаллик бош келишик формасидаги отнинг лексик маъносидан келиб чиқади ва ана шу от орқали инфодаланган предметга алоқадор бўлади; атов гап ва вокатив гап типдаги такрорий формалардаги модаллик эса бутун бир гапга тегишли бўлади. Бош келишик формасидаги такрорий отларни ритм, умуман, вазн талаби билан стилистик мақсадда қўлланадиган сўзларнинг такрорий формаларидан фарқлаш керак. М.:

*Бели бели беланг от,
Бели нозик курранг от,
Тоққа минса тоймас от
Улат тегса ўлмас от.
Тўқай тўқай ичагим,
Тўқайланма ичагим.
Тўққиз тентак йигилиб,
Тополмаган ичагим*

(Ўзбек халқ топишмоқлари).

³ Кайдаров А. Парные слова в современном уйгурском языке, с. 54.

Кўринадики, ҳар қандай такрорни ҳам такрорий от (такрорий сўз) ҳисоблаб бўлмайди. Такрорий от бўлиши учун: 1) компонентлари бир хил морфологик кўрсаткичга эга бўлиши (ноль кўрсаткичли бўлиши); 2) лексик ва грамматик жиҳатдан бир бутунликни ташкил қилиши; 3) бир умумий синтактик функцияни бажариши керак.

Такрорий сўзларни (жумладан, бош келишик формасидаги такрорий отларни ҳам) А. Н. Кононов, Э. В. Севортян, Н. А. Баскаков, Н. П. Диренкова, А. Кайдаров ва баъзи бир қозоқ тилшунослари сўз яшаш усули деб қарайдилар⁴. С. Фузаилов, У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев, Н. Р. Абдурахмонов каби бир қатор ўзбек тилшунослари бу фикрга қўшиладилар⁵. А. Ф. Гуломов бир ўринда «бир от такрорланиб, янги от туғдиради» деса, бошқа бир ўринда «от ёки ундов такрорланиб, равиш ясайди», дейди, яна бир ўринда «синтактик усул билан сўз яшашнинг энг эски кўриниши редупликациядир»⁶ деб ёзади.

Бошқа сўз туркумларининг отлашиш (субстантивация) ҳодисасини бош келишик формасидаги отлашган сўзларнинг такрорланиши билан аралаштириш, уларни айнап бир ҳодиса деб қараш тўғри эмас. Бунда, аввало, отлашиш жараёни рўй берган, сўнгра эса отлашган сўз такрорий формани ҳосил қилган, деб ҳисоблаш мумкин. Масалан, *тўққиз* сони аввал отга кўчган, сўнгра бош келишик формасидаги от сифатида такрорий формада қўлланган. Унинг якка ҳолдаги отлашган формаси ҳам мавжуд. Чоғиштиринг: *Тўққиз-тўққизинг билан қалин молингни ҳозир киритаман* (Н. Фозилов).

⁴ Қаранг: Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 291; Севортян Э. В. Словообразование в тюркских языках. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. II. Морфология. М., 1956, с. 321; Кайдаров А. Парные слова в современном уйгурском языке, с. 7; Баскаков Н. А. Каракалпакский язык, II. с. 203; Диренкова Н. П. Грамматика ойротского языка, с. 43; Современный казахский язык, с. 152.

⁵ Қаранг: Фузаилов С. Ўзбек тилида равишлар, Тошкент, 1953, 10-бет; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 8-бет. Абдурахмонов Н. Р. Ҳозирги ўзбек тилидаги баъзи бир жуфт ва жуфт-такрор сўзларнинг компонентлари масаласига доир. Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат университети асарлари, Самарқанд, 1969, 201—202-бетлар.

⁶ Гуломов А. Ф. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида, 47—50-бетлар.

Тўйига бордим: на тўққиз бор, на ўттиз — қоққуруқ (Оғзаки нутқ).

В. И. Алатирёв «Удмурт тилида такрор сўз яшашдагина эмас, кўплик, жамлик, даврийлик, кучайтирув, экспрессивлик, ажратиш-яккалаш каби грамматик категорияларни ифодалашда ҳам маҳсулдордир»⁷, — дейди. М. И. Одиловнинг ёзишича, «озарбайжон тилида такрорлар ҳам сўз яшаш, ҳам форма яшаш функциясига эга»⁸. «Такрорлаш йўли билан сўз яшаш ва турли грамматик маъноларни ифодалаш туркий тилларда, шу жумладан, ўзбек тилида кўп учрайди»⁹, — дейди О. Азизов, Н. К. Дмитриев эса «Қумиқ тилида (бошқа барча туркий тиллардаги каби) стилистик восита бўлган такрорлаш грамматик мақсадларда қўлланади»¹⁰, — деб ёзади. А. Ҳожиев «Ўзбек тилида... такрорий сўзнинг ясалиши сўз яшаш ҳодисаси бўла олмаслигини» айтади¹¹. Н. Абдурахмонов такрорий сўзлар билан жуфт сўзларнинг фарқи ҳақида ёзиб: «Такрор сўзлар аслида тилда йўқ. Улар тилнинг луғат составига кирмайди, шунинг учун ҳам луғатларда кўрсатилмайди. Такрор сўзлар фақат суҳбат жараёнида суҳбатдошларнинг иродаси асосида, импровизация асосида ҳосил қилинади ва суҳбатдан кейин яна йўқ бўлиб кетади»¹², — дейди. Шунинг учун ҳам Е. И. Убрятованинг «Кўп ҳолларда негизнинг такрорланиши янги сўз ясалишига олиб келмайди, балки сўзларнинг махсус сўз формаларини (отлардаги кўплик, жамлик ва ўзига хос кучайтирув каби) ясайди. Шунинг учун ҳам уни форма яшаш ҳодисасига киритиш лозим»¹³, дейишида маълум асос бор. А. Ҳожиев уларни ҳақли равишда форма ясалиши¹⁴ деб қарайди.

⁷ Алатирёв В. И. Повторы в пермских языках, с. 155.

⁸ Адылов М. И. Сложные слова в современном азербайджанском языке. АКД. Баку, 1958, с. 10. Изоҳ: М. И. Одилов бош келишидаги отларнинг такрорини сўз яшаш ҳодисаси деб ҳисоблайди.

⁹ Азизов О. Тилшуносликка кириш, 98-бет.

¹⁰ Дмитриев Н. К. Грамматика кумыкского языка, с. 46.

¹¹ Қаранг: Ҳожиев А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар, 4—41-бетлар.

¹² Абдурахмонов Н. Ҳозирги замон ўзбек тилида жуфт сўзлар состави масаласи. Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат университетининг асарлари: Самарқанд, 1963, 50-бет.

¹³ Убрятова Е. И. Удвоение основы в якутском языке. — Вопросы грамматики (Сборник статей к 75-летию академика И. И. Мещанинова). М. — Л., 1960, с. 221.

¹⁴ Қаранг: Ҳожиев А. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалиши. Тошкент, 1979.

Юқоридагилардан кўринадики, баъзи тилшунослар сўзларнинг такрорланишини янги лексик-грамматик категориянинг ясалишига олиб келади деган фикрда бўлсалар, айримлари уларни ҳам сўз яшаш, ҳам форма яшаш хусусиятига эга дейдилар; баъзилари эса уларни тил факти деб эмас, нутқ факти деб ҳисоблайдилар.

Маълумки, сўзнинг семантик ва грамматик томонлари бир-бири билан мустаҳкам боғланган бўлиб, форма ўзгариши билан унга боғлиқ ҳолда маъно ҳам ўзгаради. Шунинг учун ҳам такрорланиш отларнинг лексик маъносига бирон даражада ўз таъсирини кўрсатади, натижада от турли қўшимча маъно оттенкаларига эга бўлади; сўзловчи бундай формалар орқали воқеликка бўлган муносабатини ифодалайди.

Бош келишик формасидаги (ноль кўрсаткичли) такрорий отларнинг семантик хусусиятларига тўхталишдан олдин уларнинг материал томонига эътибор бериш керакка ўхшайди. Ҳар қандай от ҳам такрорий формани ҳосил қила оладими? Бу саволга ўзбек тилшунослигида (ва умуман, туркологияда) аниқ жавоб йўқ. Бизнинг кузатишларимиз эса қуйидаги хулосаларга келишни тақозо қилади, яъни қуйидаги отлар такрорий от формасида қўллана олади:

1. Бевосита предмет англатадиган отлар, яъни конкрет отлар. Булар қуйидагилар: а) турли хил нарса ва предметларнинг номлари: *лахтак-лахтак, қуроқ-қуроқ, чаман-чаман, маржон-маржон, гилам-гилам, шокила-шокила, увоқ-увоқ, зарра-зарра, халқа-халқа, танга-танга, йўл-йўл, тола-тола, хол-хол, қубба-қубба, тасма-тасма, ўймоқ-ўймоқ, тамға-тамға, муз-муз, чок-чок, тўртўрт* («сетъ»), *дурда-дурда* каби; б) ер ва осмон жисмларини ёки шуларга оид нарсаларни ифодаловчи отлар: *сел-сел, ариқ-ариқ, чуқурча-чуқурча, ўра-ўра, кўл-кўл, тўлқин-тўлқин, сув-сув, гирдоб-гирдоб, булоқ-булоқ, сой-сой, дарё-дарё, тоғ-тоғ* каби; в) уй-рўзгор ва хўжалик буюмларининг номлари: *арра-арра, товоқ-товоқ, пақир-пақир, сават-сават, қозон-қозон, лаган-лаган, хум-хум, элак-элак, сандиқ-сандиқ* каби; г) кийим-бош ёки уларнинг қисмларини кўрсатувчи айрим отлар: *этак-этак, шапка-шапка, чўнтак-чўнтак, дўппи-дўппи* каби; д) бино ёки қурилишларни кўрсатувчи айрим номлар: *раста-раста, тегирмон-тегирмон, омбор-омбор, сарой-сарой, хона-хона, қўтон-қўтон* каби; е) турли геометрик фигураларни ифодаловчи номлар: *чизиқ-чизиқ, нуқта-нуқта* каби; ж) территория, маълум бир ер участкасининг номини ифодаловчи отлар: *майдон-майдон, пайкал-*

пайкал, пол-пол каби; з) ўқув қуроллари ва шуларга оид нарсаларнинг номларини ифодаловчи отлар: *дафтар-дафтар, варақ-варақ, папка-папка* каби; д) ўрин ва вақтга муносабатни ифодаловчи отлар: *манзил-манзил, аср-аср, замон-замон* каби; к) фикрда предмет деб тушуниладиган отлар: *жаҳон-жаҳон, дунё-дунё, олам-олам, карвон-карвон, боб-боб, давра-давра, лавҳа-лавҳа* каби; л) баъзан мева, дарахт ва ўсимликларнинг қисмларини ифодаловчи отлар ҳам такрорий формани ҳосил қила олади: *шоҳ-шоҳ, япроқ-япроқ, дўлана-дўлана, мағзи-мағзи* каби; м) жонли мавжудотларни кўрсатувчи номлар бошқача маъно касб этганда, такрорий формада қўлланади: *ғоз-ғоз, ўркач-ўркач, той-той, капалак-капалак, улоқ-улоқ, туя-туя* каби.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, такрорланиш 1) ҳайвон, қуш, парранда, ҳашарот ва бошқа жонли мавжудотларни кўрсатувчи ҳамда дарахт, ўсимликларни ифодаловчи отларга; 2) шахс маъносини англатувчи отларга; 3) кўпгина абстракт отларга хос эмас. Шунинг учун бундай отлар такрорий формада деярлик қўлланмайди. Лекин шунга қарамай, оғзаки нутқда (баъзан бадий асарларда ҳам) бундай отларнинг такрорий формаларини учратиш мумкин. М.: *Содда-де, ўзи копкотта бўсям бола-бола гапиради* (Тошк.) Юкларингизнинг *туя-туяси бўлай, айтаверинг дедим-ку* (Ҳамза).

Кўринадики, шахс маъносини ифодаловчи ёки ҳайвонлар номини кўрсатувчи отлар белги-хусусият ифодалаганда такрорланади (*туя-туяси* — «каттаси» каби). Бундан ташқари, ўзбек тилида (умуман, туркий тилларда ҳам) бир қанча ўйинларнинг номлари борки, улар ҳам бош келишик формасидаги отларнинг такрори орқали шаклланган. М.: *Бозорбой мингирлаб, аллакимникига ҳам пошшо-пошшо ўйнашга борганини сўзлади* (П. Турсун). *Кўлоб сувларни шапиллатиб, «аскар-аскар», «дўкон-дўкон», «малай-малай» ўйнар эдик* (Ҳинд ҳикоялари).

Маълумки, М. И. Одилов озарбайжон тилидаги *ашыг-ашыг, үзүк-үзүк* (узук ўйини), *хала-хала, гөз-гөз* (ёнғоқ ўйини), *гачаг-гачаг* (ўғри-ўғри ўйини), *даш-даш* каби ўйинларнинг номларини қўшма отлар¹⁵ деб ҳисоблайди.

2. Нумеративлар: *таноб-таноб, ботмон-ботмон, жи-*

¹⁵ Адылов М. И. Сложные слова в современном азербайджанском языке, с. 11.

ра-жўра, тонна-тонна, гектар-гектар, туман-туман, лак-лак, саржин-саржин, грамм-грамм, газ-газ, дюжина-дюжина каби. Нумератив сўз сифатида ишлатилиши мумкин бўлган отлар кўпинча такрорий формада қўлланадилар. Уларни окказионал нумеративлар деб аташ ҳам мумкин. Чунки уларнинг нумеративлиги сон олдидан қўлланганда ҳамда такрорий формада келгандагина реаллашади, бошқа вақт эса мустақил от сифатида намоён бўлади. М.: *қоп-қоп, қарич-қарич, арава-арава, қўтон-қўтон, ўрам-ўрам, пақир-пақир, сават-сават, боғ-боғ, ғарам-ғарам, тегирмон-тегирмон, томчи-томчи, бўғча-бўғча, халта-халта, этак-этак, яшик-яшик, бочка-бочка, тахта-тахта, бурда-бурда, сандиқ-сандиқ, дафтар-дафтар, раста-раста, ҳовуч-ҳовуч, одим-одим* каби.

3. Жамловчи отлар: *батальон-батальон, рота-рота, взвод-взвод, колонна-колонна, бойлам-бойлам, шода-шода, уюм-уюм, қатор-қатор, тўп-тўп, саф-саф, группа-группа, тўплам-тўплам* каби.

Маълумки, ўзбек тилида такрорланган сўзлар (жумладан, такрорланган отлар ҳам) сўзловчининг хоҳишига, нутқ моменти ва шароитига кўра товуш тонининг ўзгариши, товланиши билан талаффуз қилинади. Товуш тошнинг ўзгариши, товланиши эса контекстда модал маъно ифодалаш воситаларидан бири ҳисобланади. Демак, отларнинг такрорланиши ва уларни талаффуз қилишдаги товуш товланиши (интонация) сўзловчининг воқеликка бўлган муносабатини реаллаштиради. Иккинчи хил айтганда, такрорланган отлар турли модал маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади:

1. Такрорланган от аниқланмиш ифодалаган предмет ёки иш-ҳаракатнинг ташқи томондан, кўринишдан ўзи ифодалаган предметга ўхшаб кетганини англатади. Такрорланган от орқали ифодаланган предмет билан аниқланмиш ифодалаган предмет ёки иш-ҳаракат ўртасидаги ўхшашлик ташқи томонига, бирон ҳусусияти ё ҳолатига кўра бўлиши мумкин. Бундан ташқари, улар ўртасидаги ўхшашлик реал ёки мажозий, метафорик бўлиши ҳам мумкин: *ТОҒ-ТОҒ тупроқ, ТОҒ-ТОҒ оқ олтин* каби.

2. Такрорланган от аниқланмиш ифодалаган предметнинг миқдорий образи ҳақида тасаввур туғдиради, предметларнинг кўплигига ишора қилади. Шунинг учун ҳам кўпгина тилшуносларнинг фикрича, такрорланган отлар кўплик маъносини ифодалайди¹⁶.

¹⁶ Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка, с. 221;

Қуйидаги мисолларни чоғиштиринг: *Пахтани машиналар билан териб олдик. Ҳозиргача 10 машина пахтани пунктга жўнатдик. Озгина вақт ичида шу йўлдан пахта ортилган бир неча машина ўтди. Машина-машина пахта пунктга кетма-кет келиб турибди.* Бу гапларда кўплик маъноси машиналар (морфологик кўплик), *10 машина, бир неча машина* (синтактик кўплик), *машина-машина* формалари орқали ифодаланган. Такрорий отларнинг аша шу хусусиятини ҳисобга олиб бўлса керак, В. В. Катаринский: «Умуман отларнинг такрорланиши кўпликни ифодалайди ва шу маънода у кўплик соннинг ўрнини босади»¹⁷,— дейди. Аммо бундан *машиналар, 10 машина, бир неча машина, машина-машина* формалари бир-бирига абсолют тенг, деган хулоса келиб чиқмайди. Шунинг учун ҳам контекстда улар ўрнини эркин равишда алмаштириш мумкин эмас. Чунки *10 машина* аниқ бир миқдорни (кўпликни); *машиналар, бир неча машина, машина-машина* формалари эса ноаниқ миқдорни (ноаниқ кўпликни) билдиради. Шу билан бирга, кейинги формалар ҳам ўзаро фарқланади: *машиналар* формаси кўп предметнинг айрим-айрим ҳолда мавжудлигини англатишга асосланса, *бир неча машина* формаси орқали ҳам кўплик, ҳам гумон, чама, ноаниқлик маънолари англашилади. *Машина-машина* формаси эса предметнинг кўплигини ифодалаш билан бирга, лексик маънони кучайтириш, ортиқ кўпликни таъкидлаш учун ҳам хизмат қилади. Шунинг учун ҳам такрорланган отлардаги миқдор маъноси морфологик ёки лексик кўпликдан ўзининг образлилиги ва ниҳоятда умумийлиги билан ажралиб туради. Шуни ҳисобга олиш керакки, ҳар қандай такрорий от ҳам предметнинг қандайдир миқдорий образини, унинг кўплигини ифодалайвермайди. Бундай маънони, асосан, нумератив сўз сифатида қўллана оладиган от-

Уша автор. Грамматика кумыкского языка, с. 46—47; Убрятова Е. И. Удвоение основы в якутском языке. — Вопросы грамматики. М. — Л., 1960, с. 213; Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 84; Фуломов А. Ф. Узбек тилида кўплик категорияси. Тошкент, 1944, 4, 55, 56-бетлар; Кайдаров А. Парные слова в современном уйгурском языке, с. 93; Маъруфов З. Сўз состави. От ва сифат, 15-бет; Ҳамдамов П. Ҳозирги замон ўзбек тилида нумеративларнинг қўлланишига доир. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1967, 2-сон, 58-бет.

¹⁷ Катаринский В. В. Грамматика киргизского языка. Оренбург, 1906, с. 25.

лар, ва ниҳоят, жамловчи отлар ифодалайди. *Чоғишти-ринг: такрорланган нумеративлар: Отасининг тано-б тано-б ери, ботмон-ботмон қалласини қиморга бой берган...* (С. Анорбоев). *Тонна-тонна шағални кўтариб самосвалларга юкламоқда* (Ҳ. Шамшаров). Нумеративлар сифатида ишлатилиши мумкин бўлган отларнинг такрори: *Товоқ-товоқ қаймоқ, ҳурма-ча-ҳурмача қатиқни айтмайсизми!* (Р. Файзий).

3. Бош келишик формасидаги отларнинг такрорла-ниши маънони кучайтириш учун хизмат қилади. М.: *Жаҳон-жаҳон хазиналар, Саҳий бу Ватандадир* (Ғ. Ғулом).

Маънонинг кучайтирилиши ўхшатиш ва миқдор ифодалайдиган такрорий отларда ҳам мавжуд.

4. Такрорланган отлар метафора йўли билан янги маънода ишлатилганида кучли образлиликка эга бўла-ди. Бунда такрорланиш сўзнинг лексик маъносини ку-чайтириш учун хизмат қилса, маъно кўчиши эса образ-лиликни юзага келтиради. Такрорланиш ва маъно кў-чиши бир вақтда қўлланганда, образлилик яна ҳам кучаяди. М.:

Йўловларга сизмай «бағ-буғ» бўлиб кетар
Уюр-уюр йилқи, дарё-дарё қўй! (Т. Тўла).

Маъсумгина тикилади сузгун «бўтакўз»,

Кўзларидан ситилади томчи-томчи сўз!

(Ойбек).

Қир осмонида этак-этак юлдузлар сийраклашиб,
уфқ оқара бошлади (С. Абдуқаҳҳор). *Қилча иш қилмай,*
арава-арава гап ташиб юради (Б. Раҳмонов).

Юқорида келтирилган мисолларда такрорланган отлар реал маъноларига кўра аниқланмиш от орқали ифодаланган предметларнинг аниқловчиси бўлмаслиги керак эди. Чунки *дарё* сўзи *қўй* сўзи билан; *томчи* эса *сўз* билан; *этак* сўзи *юлдуз* сўзи билан; *арава* сўзи *гап* сўзи билан маъно жиҳатдан бевосита муносабатда эмас. Лекин *қўй*, *юлдуз* кабиларнинг ортиқ даражада кўп эканлигини кўрсатишда, уларнинг кўплик образини яратишда *дарё*, *этак* сўзлари такрорий формани ҳосил қилган ҳолда кўчма маънода қўлланган. Агар улар такрорий формада қўлланмаса, уларда образлилик ифодаланмайди. Демак, кўчма маънода қўллаш ва об-разлиликни яратиш учун бош келишикдаги от такрорий формада қўлланиши керак.

5. Бош келишик формасида такрорланган от баъзан давомийлик, доимийлик маъноларини ҳам ифодалаши

мумкин. Маълумки, бундай маъно одатда феъл формаларининг такроридан англашилади: *айта-айта, юра-юра, бора-бора* каби.

6. Ноль кўрсаткичли отнинг такрори орқали баъзан аниқланмиш билан ифодаланган ҳаракат белгисининг етарли эмаслиги маъноси ҳам англашилади. М.: *Кани-зак бола эди, эс-эс билади: қишлоқни босмачи босди, ота-онасини йўқотиб қўйди* (А. Қаҳҳор). *Гимнастёр-каси устидан боғланган камар уч-уч етарди.*

Ноль кўрсаткичли такрорий отларнинг (бош келишик формасида такрорланган отларнинг) кўриб ўтилган семантик хусусиятлари стилистик мақсад учун хизмат қилади. Юқоридаги каби қўшимча маъноларнинг орттирилиши такрорланган отларнинг синтактик функцияси, грамматик маъноси билан узвий равишда боғлиқдир. Шунинг учун ҳам бундай формалар функционал формалар қаторига киради. Чунки такрорланган отларда асосий етакчи хусусият функционал томон бўлади. Бошқача айтганда, такрорланиш натижасида от гапда маълум бир синтактик вазифани бажаришга мойил бўлиб, унда синтактик махсусланиш рўй беради.

Шундай қилиб, такрорланиш отнинг кенг маънода аниқловчи вазифаси билан боғланган грамматик маънони орттиради. Бундаги грамматик маъно эгалик, келишик маънолари каби бўлмай, такрорланган от ифодалаган предмет образининг бошқа предмет ёки ҳаракатга белги эканлигидан иборатдир.

Шунинг учун ҳам ҳозирги ўзбек тилида кўпгина ўйинларнинг номлари такрорий формада қўлланиши ҳодисасини такрорий от орқали ифодаланган предмет образининг бошқа предмет ёки ҳаракатга белги эканлигидан ва бинобарин, унинг синтактик функциясидан келиб чиқадиган ҳодиса деб баҳолаш керак бўлади. Чунки бундай отлар якка ҳолда қўлланганида юқоридагига ўхшаш хусусиятга эга бўлмайди ва ўшандай функцияни бажармайди. Масалан, *от-от ўйнайди* бирикмаси *от ўйнайди* (ўйиннинг номи сифатида) тарзида қўлланмайди.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Отларнинг кичрайтиш-эркалаш ва ҳурмат формалари	6
Синтетик формалар	9
Аналитик формалар	64
Отларнинг ажратиш-яккалаш формалари	70
Синтетик формалар	70
Аналитик формалар	71
Аналитик-синтетик формалар	72
Отларнинг гумон-чама формалари	73
Синтетик формалар	73
Аналитик формалар	75
Отларнинг кучайтирув ва таъкид формалари	103
Синтетик формалар	103
Аналитик формалар	104
Синтетик-аналитик формалар	106
Аналитик-синтетик формалар	107
Отларнинг функционал формалари	108

Раъно Икрамова

СИНТЕТИЧЕСКИЕ, АНАЛИТИЧЕСКИЕ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ФОРМЫ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

На узбекском языке

Ташкент, «Фан»

*Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институти ҳамда
УзССР Маориф министрлигининг узбек филологияси бўйича илмий
советлари томонидан нашрга тасдиқланган*

Муҳаррир Х. Зарипова
Рассом В. С. Тий
Техмуҳаррир В. Тарахович
Корректор Н. Фидиева

ИБ № 3117

Теришга берилди 15.03.85. Босишга рухсат этилди 8.05.85. P02859. Формати 84×108^{1/32}. Босмахона қозони № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 6,30. Ҳисоб-нашриёт л. 7,1. Тиражи 1000. Заказ 60. Баҳоси 1 с. 10 т.

УзССР «Фан» нашриёти, 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
УзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.